

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (public relations)
Greet De Bock (eindredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Anaïs Van Ertvelde
Stefan Meysman
Esmeralda Tijhoff
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
Tel: 020-30 31 500.

www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- p.m.): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code).

Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Artikelen zijn welkom op het adres historica@gendergeschiedenis.nl.

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis

Greetje Bijl (*Historica*, adreswijzigingen)
saartjes3@hotmail.com
Ellen Boonstra (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Julie Carlier
Julie.Carlier@Ugent.be
Els Flour (penningmeester)
E.Flour@amazone.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
E.Rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Ellen van Marle

In dit nummer

/ Moderne geschiedenis /

- 3 Ellen van Marle, secretaresse in het brandpunt van de macht (Nederlands-Indië/Indonesië, 1949-1950)

Eveline Buchheim

/ Fin de siècle /

- 9 *Lost and found*. De memoires van Blanche Arral, operazangeres en wereldreizigster (1864-1945)

Houssine Alloul

/ Moderne geschiedenis /

- 15 Feminisme, religie en seculariteit: een ambivalente relatie in de context van de Nederlandstalige vrouwenbeweging in België

Nella van den Brandt

/ Genderview /

- 23 Catherine Hall

Marjolein van Bavel

/ Onder de Loep /

- 27 Mina Kruseman

Kirsten Zimmerman

/ Recensie /

- 28 Een vat vol tegenstrijdigheden

Karel Van Nieuwenhuysse

- 30 Van Antigone tot beautyblog

Heleen Mercelis

31 / Service /

Onder historicae

In dit voorwoord een kijkje in de keuken van NIOD-onderzoekster Eveline Buchheim, die voor deze *Historica* een artikel schreef over Ellen van Marle, secretaresse in het brandpunt van de macht tijdens de soevereiniteitsoverdracht in Jakarta.

"Voor een onderzoeker die de rol van vrouwen in het kolonisatie- en dekolonisatieproces bestudeert, zijn egodocumenten van groot belang. In de officiële archieven is er immers substantieel minder materiaal voor handen dat over en door vrouwen geschreven is. Er zijn intussen op verschillende plaatsen in Nederland wel een aantal mooie collecties met brieven en dagboeken van 'gewone' vrouwen te vinden. Nu moeten we er alleen voor waken dat deze niet ten prooi vallen aan de gevolgen van ondoordachte bezuinigingsoperaties, zodat ze ook in de toekomst gebruikt kunnen worden.

Maar bijna altijd kruisen de mooiste vondsten toevallig je pad. Zo werd ik een tijd geleden gebeld door een dame die me vroeg of ik interesse had voor een hutkoffer met brieven van haar tante. Nadat ik hoorde dat deze tante, Ellen van Marle, secretaresse was geweest van Tony Lovink en Hans Hirschfeld in Jakarta raakte ik helemaal geïnteresseerd. Tijdens de dekolonisatie van Indonesië waren Nederlandse vrouwen zo mogelijk nog onzichtbaarder dan tijdens de koloniale periode.

Er stond me een spannende reis door haar archief te wachten. Ellen van Marle had met behulp van kleine handgeschreven briefjes de nodige duiding aan haar archief toegevoegd die het belang ervan onderstreepte. Uit het archief komt ze niet alleen naar voren als accuraat en zelfbewust, een eigenschap die haar familie bevestigt, maar ook als een ondernemend type. Het wekt dan ook geen verbazing dat ze zich voortdurend beweegt op het snijvlak van het persoonlijke en het politieke.

Gender en oorlog is een belangrijk onderzoeksveld bij het NIOD, niet in de laatste plaats omdat er nog steeds veel vragen onbeantwoord zijn. In juni 2014 organiseren we met onze Japanse collega's van de Kwansei Gakuin Universiteit een conferentie 'Fighting Women During and After the Second World War in Asia and Europe' waarin we aandacht vragen voor de andere kanten van de rol en inzet van vrouwen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. We richten onze blik niet alleen op vrouwen als slachtoffers of overlevenden, maar expliciet op die vrouwen die als verzetsstrijders, spionnen of collaborateurs een actieve bijdrage leverden. Door te kijken naar vrouwen die de bestaande opvattingen en normen over gepast vrouwelijk gedrag overschreden en hoe hun acties werden gerepresenteerd, hopen we meer inzicht te krijgen in de relaties tussen gender, oorlog en culturele representaties."

Eveline Buchheim, onderzoeker bij het NIOD,
Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

Ellen van Marle, secretaresse in het brandpunt van de macht (Nederlands-Indië/Indonesië, 1949-1950)

In juni 1949 komt de dan 26-jarige Ellen van Marle, telg uit een geslacht dat behoort tot het Nederlandse patriciaat, aan in Jakarta om er als secretaresse aan het werk te gaan. Eerst deed ze dat voor de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, A.H.J. Lovink en aansluitend voor de Hoge Commissaris in Indonesië, H.M. Hirschfeld. Dit artikel zoomt in op Van Marles functie als ambtenaar in de bijzondere periode rondom de soevereiniteitsoverdracht tussen juni 1949 en juli 1950. Haar persoonlijke archief geeft ons een inzicht in de manier waarop Ellen zich als ongehuwde vrouwelijke ambtenaar positioneerde binnen een sterk veranderende maatschappelijke en politieke context.¹

/ Eveline Buchheim /

Ellens identiteitsbewijs van Buitenlandse Zaken

Ellen maakte de roerige eerste fase van het dekolonisatieproces in Indonesië van binnenuit mee en ze was ooggetuige van een belangrijk moment in de geschiedenis. Uit haar archief blijkt hoezeer Ellen zich bewust was van het historische belang van haar ervaringen. Ze schreef in 1949 aan haar moeder: “Het is eigenlijk wel enig dat ik dit alles kan meemaken en deze hoogst interessante en historische tijd van zo nabij kan meemaken”.² Maar ook de manier waarop ze haar brieven, netjes geordend, bij haar familie in een grote hutkoffer achterliet, getuigen ervan. Aan sommige bundeltjes brieven voegde ze in haar regelmatig handschrift toe: “belangrijk, geschiedenis”.

Zoals Nederlandse vrouwen voor de oorlog hun echtgenoten bijstonden in het koloniale project, stond Ellen naast de mannen die de overgang naar een onafhankelijke Indonesische staat voorbereiden. Ellen was door de oorlogservaringen sneller zelfstandig geworden dan haar vooroorlogse leeftijdgenoten. Zij kan gezien worden als representant van een onafhankelijker soort vrouwen dat na de oorlog was opgestaan. Hoewel ze zich nog steeds primair liet leiden door het oordeel van mannen, was het overduidelijk dat ze veel initiatieven nam en dat ze buitengewoon proactief was waar het haar carrière betrof. Tegenover haar ondergeschikte genderpositie stond een

duidelijke autonome agency. Dankzij haar brieven krijgen we inzicht in wat er voor Nederlandse vrouwen in de Oost na de Japanse bezetting was veranderd en wat er hetzelfde was gebleven. Uit de brieven komt een vrouw naar voren die haar persoonlijke ambities in overeenstemming probeerde te brengen met een ondergeschikte maatschappelijke positie. Ze navigeerde daarbij bekwaam tussen de mogelijkheden die haar sociale achtergrond haar bood.

Familieachtergrond

Ellen Maria van Marle werd op 4 mei 1923 geboren in Soerabaja als oudste dochter van Jan-Pieter van Marle (4 juni 1900, Buitenzorg) en Johanna Margaretha (Greet) van Nooten (27 augustus 1900, Schoonhoven).³ Zij bracht de periode van de Japanse bezetting samen met haar moeder en zus door in het kamp *Ambarawa* bij Semarang. Eind 1945 ging ze via Siam terug naar Nederland. Na een opleiding bij Schoevers begon ze op 1 oktober 1947 als ambtenaar bij het ministerie van Buitenlandse Zaken.

De familie Van Marle had banden met de kolonie: Ellens opa diende als officier in het Nederlands-Indische leger, haar vader vervulde zijn militaire dienstplicht in Indië en werk-

te daarna als employé bij de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij. Ellens ouders leerden elkaar kennen in Nederland toen Jan-Pieter er verbleef voor zijn opleiding. Na het huwelijk met de handschoen op 4 maart 1922 vertrok Greet naar Indië. Ze werd onderwijzeres op een Hollands-Chinese school. Nadat haar vader enige tijd als accountant in Soerabaja had gewerkt, besloot hij daar een eigen accountantskantoor op te richten. Zoals veel Nederlandse vrouwen in Indië richtte Greet zich vooral op haar taak als moeder en echtgenote, de meest voor de hand liggende wijze om als ‘ingelijfde echtgenote’ een bijdrage te leveren aan het koloniale project.⁴ Daarnaast verrichtte Greet onbezoldigd maatschappelijk werk; ze werd secretaris van de Vereniging voor Vrouwen- en Kinderbescherming en was uit hoofde van die functie tevens lid van de Voogdijraad. Veel Nederlandse vrouwen deden vrijwillig maatschappelijk werk. Ze konden dat ook doen omdat zij in het huishouden werden ondersteund door bedienden.

De Japanse bezetting maakte ook bij de Van Marles een einde aan het gezamenlijke gezinsleven. Jan-Pieter werd als krijgsgevangene geïnterneerd en Greet en haar dochters kwamen in kamp *Ambarawa* terecht. Gelukkig bleken alle gezinsleden de oorlog te hebben overleefd en ze werden in het transitkamp *Irene* in >>

Bangkok weer herenigd. Daar werkte Jan-Pieter als hoofd van het kledingmagazijn, terwijl Greet werd benoemd tot presidente van het kampbestuur en Ellen er op kantoor werkte.

De correspondentie

Het archief herbergt de briefwisseling tussen Ellen en haar vader, moeder en zus. Dankzij haar brieven horen we een vrouwelijke stem, een categorie die niet breed vertegenwoordigd is in de officiële archieven. Bovendien laten

nen, meestal uit sociale wenselijkheid. De herhaalde aanmaningen tonen aan dat Ellen niet altijd meteen gehoor gaf aan deze opdrachten. Aan de andere kant leken haar ouders zich redelijk liberaal op te stellen als het gaat om Ellens niet altijd even conventionele liefdesrelaties. Als het zo uitkwam, fungeert Ellen als afleider voor de onenigheid tussen haar ouders. Beide partijen konden tegen hun dochter stoom afblazen over daden of opmerkingen van de ander zonder dat dit tot noemenswaardige problemen tussen de echtelieden leek te

erop bedacht te zijn dat mensen bij haar konden proberen iets te achterhalen dat ze nog niet zeker wisten. Uit hoofde van haar functie had Ellen vanzelfsprekend toegang tot vertrouwelijke informatie, kennis waar ze overigens ook in de correspondentie met haar ouders discreet mee omging.

Jan-Pieter stuurde aan Ellen afschriften door van zijn zakelijke brieven aan de ambtenaar H.L.'s Jacob, waarin onder andere gesproken werd over zijn mogelijke nieuwe functies.⁶ Ellen becommentarieerde die brieven. Door de kanalen en kennis die Ellen in haar werk tot haar beschikking had, kon ze voor haar vader een gelijkwaardige partner zijn op professioneel gebied. Jan-Pieter zette eveneens op allerlei manieren zijn netwerk in voor Ellen.

Aan het werk voor de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon A.H.J. Lovink

Bij Buitenlandse Zaken leerde Ellen A.H.J. Lovink kennen, die op dat moment secretaris-generaal van dat ministerie was.⁷ Toen Ellen hoorde dat Lovink op zoek was naar een nieuwe secretaresse, liet ze hem weten voor die functie in aanmerking te willen komen. Een belangrijke overweging daarbij was dat ze verwachtte dat hij in een volgende functie naar een buitenlandse post ging. Dat het Indië zou worden kon ze op dat moment nog niet weten.⁸ Uit alles blijkt dat Ellen zeer veel initiatief aan de dag legde bij het uitstippelen van haar professionele carrière. Volgens Ellen stond Lovink bekend als “de schrik van het Ministerie” en ze was dan ook blij te merken dat hij van haar werk onder de indruk was. Zij werd voor de baan aangenomen en van juni tot en met december 1949 werkte Ellen in Jakarta voor Lovink. Haar werk werd als inhoudelijk “uitermate moeilijk en vertrouwelijk”, maar ook als fysiek zeer zwaar gezien.

Ellen was in Indië geboren en getogen en zoals vele landgenoten na afloop van de Japanse bezetting naar Nederland teruggekeerd. Ondanks de verbondenheid met het land van haar jeugd, schreef ze aan haar moeder dat ze bij terugkomst tot de ontdekking kwam dat ze in de ruim drie jaar afwezigheid in Indië helemaal verholandst was en “min of meer vreemd tegen dit leven hier” stond.⁹ Dat lijkt opmerkelijk, omdat de wijze waarop Ellen het dagelijkse reilen en zeilen weergaf, bijvoorbeeld op het gebied van sociale verhoudingen of omgang met de bedienden, veel overeenkomsten vertoont met vooroorlogse beschrijvingen van het leven van Europeanen. Het is slechts een van de vingervijzingen naar haar ambigue houding ten opzichte van een leven in Nederlands-Indië/Indonesië. Bovendien benadrukte ze zo het oude koloniale ideaal van hoe dan ook zo Hollands mogelijk te willen blijven en van in de kolonie vooral niet te verindischen. Voor Lovink was Nederlands-Indië evenmin onbekend. Hij had een deel van zijn jeugd in de kolonie doorgebracht en tijdens de Japanse bezetting behoorde hij tot het selecte groepje Nederlandse ambtenaren dat vanuit

Ellen van Marle

deze brieven een deel van de maatschappelijke en sociale context van Nederlanders zien die op dat moment nog in Indonesië aanwezig waren. Ook blijkt hieruit welke ideeën en verwachtingen er leefden over de machtswisseling. Doordat haar ouders niet bij elkaar woonden, onderhield Ellen met beiden een aparte correspondentie. Dat geeft ons de mogelijkheid na te gaan of er verschillen waren in de onderwerpen die Ellen besprak met haar vader en haar moeder en of de brieven tussen dochter en vader en tussen dochter en moeder een andere toon hadden. Ellen besprak zowel persoonlijke als professionele onderwerpen met haar vader en met haar moeder. Ze vroeg, gaf en kreeg advies en het is opvallend dat er geen eenduidig hiërarchisch eenrichtingverkeer was van ouders naar dochter. Regelmatig spoorden haar ouders Ellen aan op korte termijn contact op te nemen met bepaalde perso-

leiden. In Ellens gedrag herkennen we elementen van andere jongeren die de oorlog hebben meegemaakt, het ouderlijk gezag werd niet meer vanzelfsprekend zonder tegenspraak geaccepteerd en de oorlog lijkt ook vrouwen veel zelfstandiger te hebben gemaakt.⁵ Maar tegelijk bleven de traditionele genderverhoudingen en de normen van het eigen milieu voor een groot deel overeind.

Uit de brieven van Greet van Marle aan haar dochter krijgen we een goed beeld van de terreinen waarop zij, als ‘gewone huisvrouw’ in Nederlands-Indië, gewend was vanaf de zijlijn invloed uit te oefenen. Zij adviseerde Ellen op financieel, sociaal en persoonlijk terrein en gaf er blijk van te beschikken over een goede antenne voor de maatschappelijke verhoudingen in Indië, zowel op privé- als op werkgebied. Zo waarschuwde ze Ellen voorzichtig te zijn met wát ze aan wie vertelde en

Australië hun werkzaamheden trachtte voort te zetten.

In Ellens brieven zijn veel opvattingen te lezen die we ook in vooroorlogse brieven tegenkomen, zoals het onbegrip tussen Indië en Nederland, de als vanzelfsprekend ervaren Europese superioriteit en het belang van het hebben en onderhouden van de juiste connecties. Maar ze geven ook een beeld van de aanhoudende koloniale myopie [gekleurde bril, red.] van ambtenaren in de gewijzigde politieke constellaties en van de nieuwe mogelijkheden die de oorlogservaring een jonge vrouw als Ellen zowel in haar persoonlijke leven als in haar professionele leven had gebracht.

Ellen is vanaf het begin ingenomen met Lovinks optreden: "Hij is toch werkelijk iets bijzonders. Ik ben weer gesterkt in mijn gevoelens dat hij het er goed afbrengt. Als nu maar de Nederlandse Regering hem niet dwarsboomt en met allerlei onzinnige ideeetjes en instructies komt. De leden van ons kabinet hebben weinig verstand van Indië, en hij is een man, die het land door en door kent, precies weet hoe hij moet handelen met deze mensen, zijn houding kent en bovendien een diplomaat is. Wat o.a. eigenlijk zo onbeduidend lijkt, maar waar hij zo'n grote waarde aan hecht (en waar ik het volkomen mee eens ben) is, dat wij op het paleis, de mensen behoorlijk ontvangen, niet overdreven maar beschaafd en behoorlijk. Daarom stelt hij er ook zo'n prijs

op, dat we ons behoorlijk kleden (vooral de mannen met jas en das). Vooral bij de Inlander maakt dat diepe indruk en ook de Europeanen appreciëren het als ze behoorlijk ontvangen worden".¹⁰ Ook dit laat zien hoe resistent de oude koloniale waarden ten opzichte van de Indonesiërs nog steeds waren.

Lovink was een harde werker en dat ze permanent beschikbaar moest zijn viel Ellen zwaar. "... het werk blijft altijd even interessant en ik doe het met veel plezier, al moet ik toegeven dat we wel een beetje afgebeuld worden. Trouwens dat worden al Lovinks naaste medewerkers. Niemand houdt dit tempo vol en iedereen is er bekap van Het uithoudingsvermogen van Lovink is enorm, maar doordat hij zelf zo sterk is, vergt hij te veel van zijn mensen en verwacht hij dat iedereen maar bij nacht en ontij klaar kan staan".¹¹ Ellen moest regelmatig tot 's avonds laat werken, omdat Lovink overdag vaak gesprekken had. "Gisteravond werd ik om 11 uur weer onverwacht op kantoor geroepen waar ik weer tot half 2 gezeten heb. Het was weer donderen".¹² De *Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950* geven inzicht in wat er op dat moment speelde. Van 19 oktober zijn twee brieven te vinden aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen, Van Maarseveen, waarin de onrust werd beschreven die was ontstaan bij ondernemingen die niet meer be-

schermd konden worden door Nederlandse troepen. Ook werd ingegaan op de onduidelijkheid met betrekking tot de standpunten van de regering van de Indonesische Republieken en op wie bij de Indonesiërs bevoegd was tot onderhandelen. Lovink constateerde een verslechtering van de situatie die tot uiting kwam in een toename van incidenten en desertie bij ondernemingswachten (beveiligers) en politie.¹³

Volgens Ellen maakte Lovink zich vanaf het begin populair, onder andere door meteen naar de troepen te gaan en een tocht door Bantam te maken.¹⁴ Evenals zijn vooroorlogse voorgangers ging hij veel op reis en bezocht hij ondernemingen, fabrieken, leger en marine. Op kantoor ontving hij vele gasten, terwijl zijn vrouw de damesbezoeken voor haar rekening nam en weeshuizen en ziekenhuizen bezocht.¹⁵ Desondanks was het imago van mevrouw Lovink in Indië niet zo best. Ellen begreep dat niet helemaal, in het paleis vond iedereen haar even aardig, maar buiten was ze volgens Ellen bijna gehaat. Toch was mevrouw Lovink een uitstekende gastvrouw die voor iedereen een vriendelijk woord over had. Volgens Ellen lag het eraan dat mevrouw Lovink zich er erg op voorstond dat zij de vrouw van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon was.¹⁶

Soms vergezelden de secretaresses Lovink tijdens bezoeken in het land. Speeches in het Maleis moest Ellen meestal uittikken, omdat zij die taal machtig was. Ook op zulke momenten lagen werk en privé dicht bij elkaar en kwam de politieke situatie ter sprake. Zo schreef Ellen aan haar moeder over een lunch die ze met haar baas nuttigde: "Het was erg gezellig en we hebben aan een stuk door zitten politieken. Toen ik hem zo terloops vroeg of hij van de Djojobojo gehoord had zei hij: "Ja natuurlijk en daar gaat 't helemaal naar toe. We zullen hier nog een enorme broederstrijd krijgen, dat voel je aankomen".¹⁷ Twee dagen later volgde opnieuw een verslag waarin Ellen op basis van informatie die ze bij haar superieuren opdeed haar moeder verslag deed van de stand van zaken: "Van de hele Nw. Guinea politiek begrijp ik ook niet veel. Ik heb altijd gedacht dat de regering dit land in geen geval wilde prijs geven, maar nu ben ik eens bij Piekaar mijn licht wezen opsteken, en nu blijkt dat de Nederlandse regering er zo over denkt. De Indische regering (dus dat is de V.F.R. [Voorlopige Federale Regering Indonesië], en dus ook Lovink) is voor loslaten, dus op laten nemen in de R.I.S. [Republiek Indonesia Serikat, Verenigde Staten van Indonesië]. Ze gaan hier van 't standpunt uit dat 't waanzin is om dit land voor ons te behouden, omdat dat ons miljoenen zal kosten en jaren, voor we er iets aan hebben. Veel voornamer is 't om in de rest van Indië onze belangen zo goed mogelijk te behouden. Want als de R.T.C. [Ronde Tafel Conferentie] zou mislukken alleen op Nw. Guinea (want zoals 't er nu uitziet zijn beide partijen besloten hun wil door te drukken), zouden wij in 't oog der wereld in 't ongelijk >>

Irenekamp Bangkok 1946

gesteld worden, met 't resultaat dat wij het door internationale druk toch moeten afstaan en daarbij het risico lopen dat we veel, zo niet al onze belangen, hier verspelen. Ik weet ook niet wat ik er allemaal van denken moet.¹⁸ Enfin, morgen is de R.T.C afgelopen en gaan we weer de volgende phase tegemoet. Dit zal wel de eindphase worden van onze heerschappij hier, maar ik denk wel dat we nu een hoop gekibbel zullen krijgen, wie er president wordt en over de samenstelling van 't Kabinet enz".¹⁹

De schijnbare onderlinge gemoedelijkheid laat onverlet dat de verhouding tussen Ellen en haar superieuren strikt hiërarchisch was.

Ellen dat Lovink zich uiteindelijk in excuses uitputte.

Een moeizame overgang

Aanvankelijk sprak er uit Ellens brieven optimisme omtrent de afloop van de besprekingen over de toekomst van Indonesië voor Nederland. Ellen schreef naar aanleiding van een cocktailparty met Amerikaanse journalisten die een reis door Indië maakten: "De algemene indruk is dat, dat de reis van deze lieden onze zaak enorm veel goed heeft gedaan. Ze hebben nu met eigen ogen kunnen zien hoe de toestand hier werkelijk is. Vooral Sukarno

de Beus enz, die dag en nacht in touw zijn om een zo goed mogelijke oplossing voor alles te vinden en werkelijk ook hart voor de zaak hebben. Voor hen moet het allemaal wel heel erg zijn als ze telkens merken, dat hun goede wil en vertrouwen misbruikt wordt".²² Hoewel het aanvankelijk de bedoeling was dat Lovink vanuit zijn functie van Hoge vertegenwoordiger van de Kroon na de soevereiniteitsoverdracht de functie van Hoge Commissaris zou gaan bekleden, kwam hij hier zelf op terug. Inmiddels was hij ervan overtuigd dat de eerste Hoge Commissaris geen enkele band zou moeten hebben met het oude koloniale bewind en zelfs niet met de gezagsverhoudingen in Indonesië na de oorlog.²³

"Toen we naar Indië gingen (nog in 't vliegtuig) zei hij [Lovink] dat hij als een van zijn hoofdtaken zou beschouwen: de vorming van 't Hoge Commissariaat en wel zo, dat iedereen lang van te voren zou weten wat er gebeuren ging en alles tot in de puntjes voor elkaar zou zijn bij de overdracht, zodat wij (Nederland) tenminste meteen met een goed geordend en georganiseerd apparaat konden beginnen in een tijd die toch al zo verward en onzeker zou zijn. Dit was z.i. de enige kans om ons prestige hier nog enigszins te handhaven. Maar ziet, alles is anders uitgekomen dan hij zich had gedacht. Een maand voor de overdracht is er nog niets geregeld en de onzekerheid is groter dan ooit te voren. Dit is voor hem werkelijk een hele grote teleurstelling want aan hem heeft 't zeker niet gelegen dat 't zo gelopen is. Hij heeft al maanden geleden hier op gehamerd en is met plannen gekomen, maar de uiteindelijke beslissing ligt in Den Haag en die reageren nergens op en laten niets van zich horen".²⁴

Het werk voor de Hoge Commissaris in Indonesië H.M. Hirschfeld

Terwijl op 27 december 1949 in het paleis op de Dam in Amsterdam de formele soevereiniteitsoverdracht plaatsvond, droeg Lovink in Jakarta het bewind over aan de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië. Hoewel Ellen aanvankelijk van plan was geweest met Lovink te vertrekken uit Indonesië, besloot zij uiteindelijk toch langer te blijven. De overwegingen die Ellen aangaf in haar brieven waren vooral van professionele aard. Ze hoopte de secretaresse te kunnen worden van Lovinks opvolger, H.M. Hirschfeld, de eerste Hoge Commissaris in Indonesië. Als ze net zo lang zou blijven als Hirschfeld, zou ze daarmee de laatste Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon en de eerste Hoge Commissaris gediend hebben. Ze veronderstelde daardoor haar vaardigheden als secretaresse te kunnen verbeteren en haar carrièreperspectieven te vergroten. Bovendien zou ze onder Hirschfeld nieuwe taken en verantwoordelijkheden krijgen en een meer allround secretaresse kunnen worden.²⁵ Uit haar brieven wordt echter tussen de regels duidelijk dat ook redenen van meer persoonlijke aard haar besluit hebben beïnvloed. Ellen had

登録番号 (A)	5319	外国人居住登録宣誓証明書
姓名(年令) (B)	ellen Marie van Marle. 19 tahun.	写真
現住所 (C)	Van der Boschlaan 46. Soerabaja.	
(1) 国籍 (2) 出生地 (3) 出身地 (D)	(1) Belanda. (2) Soerabaja. (3) d. 's-Gravenhage.	指印
職業 (E)	—	
在留年数 (F)	16 tahun.	登録料
(1) 配偶者有無 (G) (2) 家族数 (未登録)	(1) Hida Berkwin. (2) —	
昭和 年 月 日		Oepah mendafarkan
大日本軍=對スル誠意ノ宣誓ヲナシ外國人居住登録ヲナシタルコトヲ證明ス		

Keterangan: (A) nomor; (B) nama dan oemoer; (C) alamat sekarang; (D) (1) bangsa, (2) tempat lahir, (3) tempat asal; (E) pekerjaan; (F) berapa tahun tinggal di negeri ini; (G) (1) berkawin atawa tidak, (2) banjaknja keloearga (jang beloem didaftarkan)

Identiteitsbewijs van Ellen van Marle tijdens de Japanse bezetting

Lovink was bijvoorbeeld zo autoritair dat Ellen hem bij het opnemen van de tekst voor een Engelse speech geen vragen durfde te stellen over onduidelijkheden omdat "Lovink mij vroeger (toen hij eens een beetje moe was) gezegd had ... dat ik niets te vragen had en maar goed moest luisteren en er anders maar iets van moest maken".²⁰ In dezelfde brief vertelt Ellen dat Lovink na lezing van haar brief wondend was geworden, omdat er te veel fouten in stonden, en dat hij zich afvroeg of ze wel Engels kon. Uit haar reactie bleek echter dat Ellen niet zomaar alles accepteerde van haar baas. Ze schreef dat ze Lovink "rond uit [had] gezegd, dat ik er werkelijk mijn best op gedaan had, ook goed geluisterd had, maar dat hij af en toe niet te verstaan was, vooral niet als hij met zijn rug naar me toe gaat zitten of aan het andere eind van de kamer stond te fluisteren". Met enige voldoening constateerde

heeft een slechte beurt gemaakt met het interview op Banka omdat hij aanvankelijk geen vragen wilde beantwoorden maar alleen een verklaring wilde afleggen. Ook de ontdekking dat die twee *military observers* de militaire rapporten verdraaien heeft diepe indruk gemaakt en onze zaak weer een heel eind in de goeie richting geduwd. Laten we maar hopen dat deze reis ook daadwerkelijk resultaten zal opleveren".²¹

Maar enkele maanden later leek pessimisme te overheersen: "Als je nu het gevoel had, dat het allemaal voor het goeie doel is dit onregelmatige leven en harde werken, dan vind ik het allemaal best, maar je ziet de toestand met den dag achteruitgaan en vraag je je bijna af waarvoor je eigenlijk nog werkt. Het ziet er hier wel allemaal hopeloos en treurig uit en elke dag komen er weer nieuwe verwickelingen bij. Ik heb echt te doen met Lovink, 's Jacob,

intussen hechte vriendschappen ontwikkeld met verschillende mensen in Indië die ze op dat moment nog niet wilde opgeven.

De brieven die Ellen in deze periode aan haar moeder en zus in Nederland schreef, geven een duidelijk beeld van de wijze waarop in het nieuwe tijdperk in Indonesië voor de nog aanwezige Nederlanders de sociale mores zowel veranderden als gelijk bleven. Met verbazing schreef Ellen over de achtergrond van de voormalige en de nieuwe secretaresses van Hirschfeld. De een was dochter van een vleeshouwer en de ander van een eigenaar van een broodjeswinkel. Hoewel toen volgens Ellen niet meer zo nauw gekeken werd naar afkomst “lijkt het me niet helemaal juist om meisjes uit een dergelijk milieu in een dergelijke baan te zetten, maar dat is misschien een beetje te ondemocratisch van me gedacht”.²⁶

De inmenging van werkgevers in het persoonlijke leven van ondergeschikten, een bekend fenomeen uit de vooroorlogse tijd, ging echter gewoon door. Toen Ellen met een aantal kennissen naar de nachtclub *Zwarte Kat* was geweest en Hirschfeld hiervan hoorde, maakte hij daar bezwaar tegen. Vervolgens schreef Ellen haar moeder dat ze dit rondtuit belachelijk vond, omdat deze nachtclub misschien voor de oorlog niet zo’n goede naam had, maar nu de club was waar iedereen van betekenis kwam. Ellen zei dat vooral telde met wie ze er was geweest en omdat ze in goed gezelschap was, was er niets aan de hand. Volgens haar hadden de bezwaren van Hirschfeld ermee te maken dat de omstreken hoge militair Westerling er plachtte te komen en dat Hirschfeld alles wat Westerling deed en waar hij kwam minderwaardig vond.²⁷ Volgens Ellen vond Hirschfeld ook dat secretaresses niet uit hoorden te gaan met de heren van het Hoge Commissariaat, maar omdat ze eigenlijk niemand anders dan mensen van het Hoge Commissariaat kenden, was dat nagenoeg onmogelijk. Bovendien stelde Ellen dat ze zelf heus wel wist dat je als secretaresse van het Hoge Commissariaat geen gekke dingen uit moest halen.²⁸

Ellens brieven laten de overwegingen zien die voor een ambitieuze jonge vrouw meespeelden in haar levenskeuzes. Zij benadrukte aan de ene kant het belang van het opdoen van kennis op uiteenlopend gebied en het opbouwen van een eigen carrière. Aan de andere kant leken deze verworvenheden ook een centrale rol te spelen bij kansen op de huwelijksmarkt. Ellen had verbroken verlovingsen achter de rug en voor haar was het aangaan van een huwelijk met een goede partij een logische volgende stap in haar leven. Op dat moment wist ze nog niet dat ze uiteindelijk haar verdere leven ongetrouwd zou blijven. Zij was enthousiast over het aanstaande huwelijk van haar zus die in een familie terecht kwam die ondanks “al hun rijkdom en luxe” toch een “gezellig en hartelijk gezin” waren. Wel drukte ze haar jongere zus op het hart iets aan haar talen te doen, dat “heb je toch wel nodig als je

je in de hogere kringen bewegen moet”.²⁹

Zelf stak Ellen veel energie in het opdoen van kennis en wou ze “iets aan haar algemene ontwikkeling doen”. Onder meer daarom las ze boeken die mannelijke vrienden en collega’s haar adviseerden. Van Hirschfeld leende ze een boek over filosofie. “Van al deze heren (Socrates, Plato, Spinoza...) weet ik ook eigenlijk niets af en je moet er toch iets van af weten. Ik voel het tenminste in het milieu waarin ik hier leef, steeds als een groot gemis. In de conversatie komen deze onderwerpen vaak aan de orde. De mannen zijn er bijna allemaal keien in. Als vrouw is het niet zo belangrijk als je er niet over mee kunt praten

der en ze gaf aan dat de keuze eerste secretaresse te worden betekende dat ze haar vrijheid zou verliezen. Ondanks het advies van haar moeder het aanbod te accepteren, liet Ellen haar baas weten ervan af te zien. Maar die kwam op zijn eis terug en op 20 maart 1950 meldde Ellen aan haar moeder dat Hirschfeld haar gevraagd had toch zijn eerste secretaresse te worden ‘met het recht van buiten wonen’. Hirschfeld begreep volgens Ellen haar motieven om niet bij hem in huis te willen wonen, die met haar gezondheid en met het zware werk te maken hadden.

In brieven vanuit Nederland werd gewezen op de slechte naam die Hirschfeld in sommige

Ellen aan het werk naast Hans Hirschfeld en een collegasecretaresse

maar je moet er toch wel iets van af weten”.³⁰

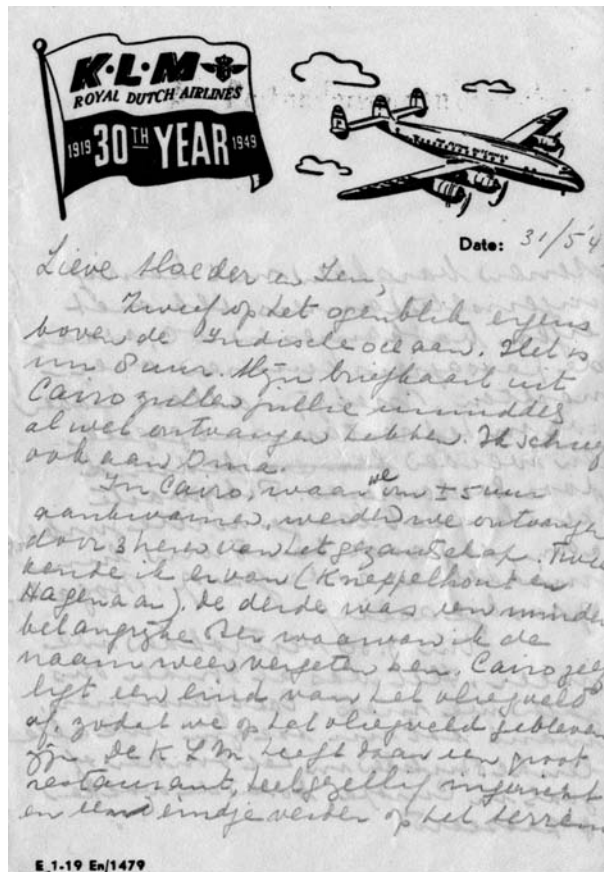
De brieven illustreren treffend hoe de interacties van gender, ras en klasse in de praktijk werkten. Ellen zocht naar een bevredigende balans in haar positie als werkende, blanke vrouw en zette daar uiteenlopende elementen van haar sociale en culturele kapitaal bij in. Hoewel Ellen de positie van vrouwen als vanzelfsprekend ondergeschikt leek te vinden, stak ze tegelijk veel energie in het opdoen van kennis en vaardigheden die haar tot een gelijkwaardige partner van mannen moest maken. In haar werk slaagde ze er uitstekend in haar grenzen aan te geven en achter haar persoonlijke keuzes te blijven staan, ook als die op het eerste gezicht ongunstig leken. Een goed voorbeeld daarvan is de wijze waarop ze haar besluiten verwoordde om al dan niet toe te stemmen de eerste secretaresse van Hirschfeld te worden. Een belangrijke eis voor de functie was bij hem in huis wonen. Dit besprak Ellen in eerste instantie met haar moe-

kringen had. Hij had bij de inval van de Duitsers in Nederland gewerkt als directeur-generaal en waarnemend secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en was tijdens de Duitse bezetting op zijn post gebleven. Dat leidde tot twijfels over zijn solidariteit.³¹ Na opmerkingen daarover van haar moeder schreef Ellen: “Wat je schreef over Hirschfelds slechte naam welke hij in sommige kringen heeft, wist ik natuurlijk al. Toch ben ik niet van plan om in welk opzicht dan ook hier ook maar één ogenblik rekening mee te houden. Deze man is door de belangrijke functies die hij bekleedt door de regering weer volkomen gerehabiliteerd en dat is voor mij voldoende. Dat sommige mensen hem zijn hele verdere leven blijven aankijken op wat hij in oorlogstijd wel of niet gedaan heeft, kan ik niets aan doen, maar daar wil ik me boven stellen”.³²

Naarmate het moment dat haar contract in Indonesië officieel afliep, 1 juli 1950, dichter- >>

bij kwam, nam voor Ellen door uiteenlopende oorzaken op zowel persoonlijk als op professioneel vlak het besluit ook daadwerkelijk weg te willen uit Indonesië steeds vastere vorm aan. Zo was ze somber over hoe de situatie zich na de onafhankelijkheid ontwikkelde. Was ze bij aankomst in Jakarta in juni 1949 al erg negatief geweest over hoe ze het land aantrof, de toestand ging na de onafhankelijkheid volgens Ellen hollend achteruit: “ ’t Is opmerkelijk hoe stil ’t ’s avonds op straat is. De mensen durven gewoon niet meer, uit angst dat ze door ‘in uniform geklede personen’ aangehouden worden die er dan met hun auto vandoor gaan of als ze weigeren hem af te staan doodgeschoten worden”.³³

Maar persoonlijke ontwikkelingen lijken de doorslag te hebben gegeven. Ellen was net 27 geworden en het werd tijd om een geschikte huwelijkspartner te vinden. Ze was al enige tijd in een relatie verwickeld waarvoor op lange termijn geen perspectief was en ze schreef aan haar moeder en zus: “ ... geloof ik, dat ik dan meer dan ooit afleiding nodig heb, en dat vind ik alleen als ik in weer een heel andere omgeving ben en eigenlijk alleen maar thuis bij jullie”.³⁴ ///

Pagina 1 van de brief die Ellen naar huis schreef tijdens de vlucht van Amsterdam naar Jakarta 31 mei 1949

Over de rest van Ellens leven kan Eveline Buchheim nog niet heel veel vertellen, omdat ze nog middenin het onderzoek zit. Ellen van Marle is in ieder geval nooit getrouwd en bij Buitenlandse zaken blijven werken. Na terugkeer in Nederland in 1950 ging ze na enige tijd voor Buitenlandse Zaken in Londen werken. Ze is op 1 september 2009 overleden in Zeist.

Eveline Buchheim is werkzaam bij het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies te Amsterdam. Haar onderzoek richt zich op gender en (de)kolonisatie en gender en oorlog in Nederlands-Indië en Indonesië.

Contact: e.buchheim@niod.knaw.nl

Noten:

- Graag wil ik Anouk van den Berg danken voor haar enthousiaste assistentie bij het onderzoek voor dit artikel.
- Brief van Ellen aan Greet, 19 oktober 1949, in NIOD, *archief 866* Familie van Marle, nr. 59.
- Uit dit huwelijk werden in Soerabaja nog twee kinderen geboren: op 13 januari 1926 Robert Vincent van Marle, die overleed op 16 maart 1935 en op 26 januari 1928 Dorine Eugénie van Marle, die op 27 oktober 1999 overleed in Dordrecht.
- Zie H. Callan en S. Ardener, *The Incorporated Wife*. Londen, 1984. Voor de rol van Nederlandse vrouwen in Nederlands-Indië zie E. Buchheim, *Passie en missie: huwelijken van Europeanen in Nederlands-Indië en Indonesië 1920-1958*. S.J., 2009. Dit fenomeen wordt vaak beschreven in dagboeken en memoires over de Japanse bezetting, zie ook E. Buchheim, *Passie en missie*..., pp. 117-18.
- H.L. 's Jacob was van 1 augustus 1949 tot 29 december 1949 gedelegeerde van de Kroon in Indonesië en plaatsvervangend Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon. Hij was belast met het voorbereiden van de repatriëring der Koninklijke Landmacht en een deel van het KNIL en financieel adviseur van A.H.J. Lovink.
- Zie voor een biografie van deze bestuurder H. Meijer, 'Lovink, Antonius Hermanus Johannes (1902-1995)', in <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/lovink>.
- Brief van Ellen aan Jan-Pieter 17 maart 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 60.
- Brief van Ellen aan Greet, 9 juni 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 11 juni 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 23 oktober 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 20 oktober 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Deel 20, 16 september-31 december 1949, documenten nrs. 140 en 141.
- Brief van Ellen aan Greet, 9 juni 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet en Dorine, 15 juli 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 61.
- Brief van Ellen aan Greet, 4 november 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 30 oktober 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59. Djojbojo is de naam van een Oost-Javaanse vorst uit de twaalfde eeuw die voorspellingen deed. De meest bekende legende is die dat er een volk uit het Oosten zou komen dat niet langer zou heersen dan mais nodig had om te groeien, waarna er een duizendjarig rijk van vrede en welvaart zou volgen.
- RTC, Ronde Tafel Conferentie, werd tussen augustus en november 1949 gehouden om de voorwaarden van de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië vast te stellen.
- Brief van Ellen aan Greet, 1 november 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet en Dorine, 28 september 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 61.
- Brief van Ellen aan Greet, 8 juli 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet en Dorine, 10 oktober 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 61.
- Lovink aan Van Maarseveen, 5 november 1949, in P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (red.), *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*. Den Haag, 1996, XX, p. 556.
- Brief van Ellen aan Greet en Dorine, 29 november 1949, in NIOD, *archief 866*, nr. 61.
- Brief van Ellen aan Greet, 11 december 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 30 maart 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Kapitein Raymond Westerling was de commandant van de Speciale Troepen tussen 1946 en 1948 en vooral berucht vanwege zuiveringsacties op Sulawesi.
- Brief van Ellen aan Greet, 7 maart 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 29 januari 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 25 maart 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Zie voor een biografie van H.M. Hirschfeld G.M.T. Trienekens, 'Hirschfeld, Hans Max (1899-1961)', in <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/hirschfeld>.
- Brief van Ellen aan Greet, 20 juni 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet, 22 mei 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 59.
- Brief van Ellen aan Greet en Dorine, 26 mei 1950, in NIOD, *archief 866*, nr. 61.

Blanche Arral (1864-1945) is een opmerkelijk figuur in de Belgische operageschiedenis. Deze Luikse sopraan verwierf internationale bekendheid als coloratuurzangeres en beleefde een hoogst uitzonderlijke carrière omstreeks het fin-de-siècle. Haar stem voerde haar onder meer naar Parijs, Sint-Petersburg, Constantinopel (Istanboel), San José, Hanoi en Sidney, iets wat haar in de pers het epitheton "Prima Donna of Four Continents" opleverde. Tijdens haar reizen ontmoette ze bovendien enkele frappante persoonlijkheden van die periode zoals Victor Hugo, Rasputin, sultan Abdülhamid II en Jack London. De memoires van Arral, aanvankelijk voorbereid in de jaren dertig, verschenen voor het eerst in 2002, maar zijn helemaal onopgemerkt gebleven in België en Nederland. Dit artikel wil daarom Arral en haar memoires van onder het stof halen en opnieuw een plek geven in de Belgische en Nederlandse historiografie van de late negentiende en vroege twintigste eeuw.

/ Houssine Alloul /

Het gebeurt wel vaker dat je in de loop van een onderzoek op allerlei intrigerende *fait-divers* stuit: namen van vergeten kunstenaars, eigenzinnige reizigers of onvoorstelbare episodes in het leven van obscure en minder obscure historische personae. Telkens smeken die om verder uitgeklaard te worden, maar meestal eindigen ze eenvoudigweg in een klein aantekeningenboekje om nadien (uiteeraard) vergeten te worden. Iets gelijkaardigs overkwam me tijdens het doornemen van een historisch overzichtswerkje over het laat-Osmaanse Rijk. In een karakterbeschrijving van sultan Abdülhamid II vermeldt de auteur terloops de naam Blanche Arral, een Belgische operazangeres die kennelijk ooit een privéoptreden gaf voor de Osmaanse sultan, een fervent operafanaat. Een snelle zoektocht op het net leerde dat Arral inderdaad een Belgische was en enige internationale faam verwierf als coloratuurzangeres in de operawereld. Meer nog, haar memoires bleken in 2002 uitgegeven te zijn door Amadeus Press onder de titel *The Extraordinary Operatic Adventures of Blanche Arral*.¹ Het ietwat sensationele abstract leest als volgt: "Arral was destined for a life wilder than fiction. During her travels, [she] befriended such legendary figures as Sarah Bernhardt, Mata Hari, Harry Houdini, Victor Hugo, Franz Liszt, Camille Saint-Saëns and Jack London[...]. In Russia she met Rasputin [...]. She describes her recording sessions with Thomas Edison and her run-ins with the difficult Nellie Melba. Writer and opera fan Ira Glackens discovered her living in a small New Jersey apartment and persuaded her to record her extraordinary stories. More than 60 years later,

De memoires van Blanche Arral, operazangeres en wereldreiziger (1864-1945)

Lost and found

De jonge Arral gefotografeerd in een Parijse studio, ongedateerd, vermoedelijk vroege jaren 1880. Bibliothèque Nationale de France, Parijs, Richelieu – Estampes et photographies.

editor William R. Moran has confirmed the veracity of Arral's account and annotated this extraordinary memoir."

Normaliter zou mijn zoektocht hier ten einde gekomen zijn, maar de kwestie liet mij niet meer los. Uit een korte literatuurverkenning bleek dat de publicatie van Arrals memoires onopgemerkt bleef in België. Overigens ontbreekt in de Belgische historiografie zo goed als elke verwijzing naar haar. Tijdens de Belle Époque in de Verenigde Staten ooit nog gepromoot als de "Prima Donna of Four Continents" (321),² is Blanche Arral nu in de volledige vergetelheid geraakt. Een fraaie editie van haar memoires, nu alweer tien jaar geleden, heeft daar niets aan kunnen veranderen. Dit artikel poogt daarom Arral en haar memoires opnieuw onder de aandacht te brengen door het leven en werk van deze Belgische sopraan historisch te contextualiseren. Het tracht verder de significantie te duiden van de *Operatic Adventures* voor negentiende-eeuwse cultuurgeschiedenis in het algemeen en vrouwen-geschiedenis in het bijzonder. Deze bijdrage schommelt bijgevolg onvermijdelijk tussen recensie, biografisch stuk en historisch essay.

Wie was Blanche Arral?

In het nawoord van de *Operatic Adventures* schrijft Jim McPherson over Arral: "[T]he lady is conspicuous by her absence from almost all reference books" (315) en inderdaad, de Luikse sopraan lijkt ook in de Lage Landen uit de annalen te zijn verdwenen. Ze ontbreekt in de grote biografische repertoria en ook in (Belgische) operageschiedenissen wordt ze zelden vermeld.³ Het gebeurt niet vaak dat een persoon van dergelijk internationaal allure, die in haar eigen tijd zo veel lof oogstte, een eeuw later een volstreekte onbekende is.

Maar wie was Blanche Arral nu feitelijk en wat is er over haar geweten? De beperkte beschikbare literatuur levert een volgende profielschets op: geboren in 1864 te Luik onder de naam Claire Lardinois, als jongste uit een gezin van 17 kinderen (22), raakte Arral van kindsbeen af in de ban van muziek. Na een studie aan het conservatorium te Brussel trok ze in 1881 naar Parijs, waar ze voor korte tijd studeerde aan het conservatorium, om nadien in de leer te gaan bij de fameuze Mathilde Marchesi. Een jaar later maakte ze haar debuut in de Opéra-Comique in het stuk *Joseph* >>

van Etienne-Nicolas Méhul. Van 1884 tot 1890 maakte ze deel uit van het gezelschap van hetzelfde operahuis. Een bezoek aan Sint Petersburg tijdens de zomer van 1891, waar ze naar eigen zeggen onthaald werd als een buitenlandse ster (95 e.v.), mondde uiteindelijk uit in een huwelijk met een Russische prins, Sergei Peshkov. Amper drie jaar later liet haar echtgenoot in volstrekt onduidelijke omstandigheden het leven in Istanboel/Constantinopel (zie infra). De jaren tussen 1897 en 1909 zijn ongetwijfeld haar meest internationale geweest. In die periode reisde ze intensief, in

eerst is er de problematische ontstaansgeschiedenis van de *memoires*, die al even onwaarschijnlijk is als Arrals eigen levensloop. Het was op voorspraak van de voornoemde Ira Glackens dat Arral besliste haar herinneringen aan papier toe te vertrouwen. Dit moet omstreks het midden van de jaren dertig zijn geweest. Arral heeft haar *memoires* echter niet zelf neergeschreven. Dit gebeurde door Glackens op basis van systematische gesprekken, waarbij Arral vertelde en hij nadien alles getrouw neerpende (11).⁴ Arrals kennis van het Engels was zeker niet hoogstaand (9) en over

Glackens beheersing van het Frans blijft het raden. Er dient dus rekening gehouden te worden met een zekere filtering door Glackens en mogelijke taalbarrières die Arrals getuigenis gedeeltelijk hebben vervormd. Het is overigens, strikt genomen, niet geheel onproblematisch om Arrals herinneringen überhaupt als ‘*memoires*’ te kwalificeren, want het gaat hier in feite om herinneringen in de tweede graad: Glackens die Arrals verhaal optekent – “I urged her to talk and then went home and wrote down all she said.” (11). Ik heb echter geopteerd om ze als *memoires* te benoemen, refererend aan de originele betekenis van het woord: ‘levensherinneringen’. Hoe het ook zij, Glackens voltooide zijn manuscript in de zomer van 1937. Hij slaagde er echter nooit in de *memoires* ook daadwerkelijk te publiceren en het manuscript bleef jaren opge-

de bestendinging van de faam van een zangeres (315). Het devies van Baggerman en Dekker geldt hier dus zonder meer: egodocumenten zijn (een van) “de gevaarlijkste van alle bronnen”, want een vorm van zelfcensuur en apologie is altijd onvermijdelijk.⁵ Herinneringen zijn nu eenmaal iets neteligs en zoals Arral het zelf al ironisch verwoordde: “The more memories one has, the less seriously one must take them” (21). De lezer doet er dus goed aan de nodige sceptis te bewaren.

Het boek is opgebouwd uit 26 hoofdstukken en vangt aan met Arrals herinneringen aan haar kindertijd in Luik en haar eerste kennismaking met muziek en zang. Het zwaartepunt van de *Operatic Adventures* ligt echter rond de periode 1882-1909 en komt overeen met de periode dat ze het meest actief was als (opera)zangeres.

Glimpen van het fin de siècle: de *Operatic Adventures* als bron voor historisch onderzoek

Het vooruitzicht van een dochter in de operabusiness moet aanvankelijk weerstand hebben opgeroepen in het huishouden Arral. Blanche beschrijft haar thuis als een katholiek nest – “Piety was bred in our bones” (23) – en met name haar vader was fel gekant tegen het idee (zie o.a. 35). Deze terughoudendheid, in een periode waarin vrouwelijke performers geleidelijk aan een hogere status en goede reputatie genoten,⁶ illustreert de hardnekkigheid van sommige vooroordelen over vrouwen in de podiumkunsten: een respectabele dame hoorde niet thuis op de planken. Arral slaagde er niettemin in om haar familieleden te overtuigen om haar opleiding verder te zetten in Parijs. Na een veelbelovende carrièrestart in de befaamde Opéra-Comique van Parijs in 1882 zou ze later nooit meer in een van de andere grote operahuizen van Europa en Amerika optreden – denk bijvoorbeeld aan La Scala in Milaan of de Metropolitan in New York. Hoewel ze in Australië, Nieuw-Zeeland en de States op het einde van haar carrière onthaald werd als een buitenlandse ster (zie infra), moet ze toch gezien worden als een zangeres van ‘tweede rang’.⁷ Zo verwierf Blanche Arral nooit de internationale status en erkenning van Belgische prima donna’s als Marie Cabel (1827-1885) of Marie Sasse (1834-1907)⁸ of van sterren als Clara Clairbert (1899-1970) of Vina Bovy (1900-1983), die later tijdens het Interbellum naam maakten en België op de kaart zetten.

In eigen land schopte ze het nooit ver. Er is bijvoorbeeld geen enkele indicatie dat ze ooit in de prestigieuze Munt heeft opgetreden. In tegenstelling tot haar vele buitenlandse *performances*, zong ze bovendien zelden in Belgische operahuizen. Toch was ze tijdens haar bezoeken aan haar geboorteland een graag geziene gaste, vooral in operettes. Tijdens enkele afscheidsvoorstellingen in 1893 in het Brusselse L’Alhambra – Arral had omwille van haar recent huwelijk met Sergei Peshkov besloten

De jonge Arral, denkelijk in kledij voor een toneelrol, ongedateerd, Bibliothèque Nationale de France, Parijs, Richelieu – Estampes et photographies.

dienst van een compagnie of op eigen houtje, en bezocht (of leefde) ze (in) onder meer Costa Rica, de VS, Egypte, Frans Indochina, India, China, Nederlands Indië, Australië, Nieuw-Zeeland en Hawaï. Vanaf 1908 vestigde ze zich min of meer definitief in de VS. Haar laatste publieke optreden was in 1916. Ze zou wel nog enkele platen opnemen en tijdens het interbellum zelfs nog een populaire radioshow hosten. In die periode huwde ze ook opnieuw, deze keer met een 20 jaar jongere schooldirecteur. Ze stierf in 1945, stil en vergeten, tijdens de tumultueuze laatste oorlogsmaanden.

De *Operatic Adventures* als ‘*memoires*’?

Het meeste dat we weten over Blanche Arral is gebaseerd op haar ‘*memoires*’. Er zijn echter een aantal problemen met deze bron. Voor-

borgen tot dat William R. Moran hem, waarschijnlijk omstreks de jaren tachtig, overhaalde de *memoires* alsnog uit te geven. Het eindresultaat is het geannoteerde *The Extraordinary Operatic Adventures of Blanche Arral*.

De talrijke reizen en exploten van de coloratuurzangeres, zoals beschreven in deze *memoires*, lijken in eerste instantie ongeloofwaardig. Niettemin kunnen de meeste van haar vertellingen geverifieerd worden en zowel Glackens als Moran zagen geen reden om de getrouwheid van de *memoires* in twijfel te trekken (12, 17). Dit neemt niet weg dat een heleboel uitspraken wellicht met een grove korrel zout genomen moeten worden. Arral vertekende bepaalde gebeurtenissen (zie bijv. 48, noot 15) en een vorm van zelfglorificatie valt op. Soms neigt haar relaas zelfs naar het fantastische, iets wat Arral zelf beschreef als “a little harmless mistery”, onontbeerlijk voor

haar zangcarrière op te geven – kreeg ze verschillende lange staande ovaties en een recensent noemde haar een “brillante virtuose” die excelleerde in het genre van de *opéra comique*. Twee jaar later, in een review van het stuk *Mam'zelle Nitouche* in L'Alcazar in Brussel, werd ze in de *L'indépendance belge* beschreven als “la plus pérégrinante des étoiles de l'opérette”, terwijl de *Journal de Bruxelles* enkele maanden later noteerde dat ze tijdens een heropvoering van hetzelfde stuk “fut applaudie, acclamée, fleurie par des centaines d'adorateurs” en dat ze op het einde getrakteerd werd op “une véritable ovation!”, iets wat “doivent loucher [les artistes de grand-opéra] vers leurs camarades de l'opérette”.⁹

Deze plek in de zijlijnen van de operawereld leverde Arral niettemin een geprivilegieerde positie op als ooggetuige van wat verschillende auteurs de “golden age” van de opera hebben genoemd. Opera beleefde tijdens de negentiende eeuw haar hoogdagen en was bijzonder populair. Zo bestempelt A. J. Mayer in zijn klassieker *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (1981), opera als “the queen of Dionysian art forms and cults”.¹⁰ Arrals memoires evoceren die wereld van binnenuit. Arral wist doorheen de jaren immer een heus netwerk op te bouwen en ze was volledig thuis in het reilen en zeilen van de podiumkunsten. Tijdens haar leven ontmoette ze verschillende grote prima donna's van die periode, personages die vaak een haast mythische status verwierven. Zo bewonderde ze Marie van Zandt (35 e.v.) heel erg – “a generous woman” (39) – maar had ze geen goed woord over voor Nellie Melba, die ze als een verwaande artieste afschilderde (44 e.v.).¹¹ Verschillende prima donna's schreven overigens hun memoires neer (waaronder Melba) en allicht hoopte Blanche Arral zich met haar *Bravura Passage* in deze traditie in te schrijven.

De *Operatic Adventures* bieden een ongegeeneerde blik achter de schermen van de harde opera-industrie van rond de eeuwwisseling. Hierover bestaat uiteraard een uitgebreide literatuur, maar het belang van Arral ligt net in de onconventionele aspecten van haar carrière. Zo zocht ze, in tegenstelling tot de meeste van haar vrouwelijke collega-artiestes, haar geluk ook op in regio's ver buiten de Westerse wereld, een punt waarop ik later nog terugkom. Belangrijker misschien nog is dat ze zich eveneens ontpopte tot entrepreneur en impresario. Zo runde ze tussen 1901 en 1902 haar eigen theatergezelschap in Cairo. Op haar latere rondreizen in Zuidoost-Azië en Oceanië zou ze opnieuw (deels) een eigen compagnie leiden, iets wat veel werk met zich mee bracht, maar amper erkend werd door het publiek: “People do not understand artists or musicians, and have no idea at all of the tremendous work of presenting such programs as what we gave” (289-290). Zulke initiatieven, in een periode waarin allerlei sociale, juridische en politieke obstakels het vrouwelijk ondernemerschap bemoeilijkten of zelfs ronduit onmogelijk maakten, zijn niet te onderschat-

ten. Zo stelt operahistorica Susan Rutherford dat “These activities predominantly on the margins of the opera industry often played an important role in developing popular audiences” en dat, wat betreft de specifieke casus van Arral dit ook een uitweg bood voor “the sexual harassment and intrigues she endured in the theaters”.¹² Een kritiek van Arral op courante vormen van seksisme binnen de opera-industrie leest als volgt: “I learned with horror and disgust that two distinct businesses were carried on simultaneously. Most theatrical managers were occupied not only with producing plays and operas but also with making contracts between the female members of their companies and the rich men who took a fancy to them across the footlights. One encountered it everywhere. Many girls went on the stage with the express purpose of thus meeting some wealthy protector, preferably old, who would leave a large legacy as soon as possible” (232). Hoewel Arrals kritiek een feministische inslag heeft, is het opmerkelijk hoezeer die gegrond blijft in het dominante vertoog over vrouwelijke respectabiliteit en kuisheid: operazangeressen hadden een eer en reputatie te verdedigen en moesten dus niet zomaar in zee gaan met dergelijke patroons.

“A wanderer on the face of the earth”: vrouwen en reizen tijdens de belle époque

Arrals keuze, al dan niet uit noodzaak, voor een carrière in het buitenland en een daarmee samenhangende grotere autonomie, was zeker niet vanzelfsprekend. Wanneer ze in 1897 inscheeptte voor Costa Rica zou ze, gedurende meer dan een decennium, haast onafgebroken op pad zijn. Een dergelijke levensstijl was natuurlijk niet ongewoon voor

operazanger(e)s(sen), maar weinigen hebben een vergelijkbaar internationaal parcours doorlopen. De enorme afstanden die Blanche Arral heeft afgelegd, zijn beklijvend en illustreren de uitzonderlijke mobiliteit die sommige vrouwen hadden, onder meer door hun statuut als zangeres/artieste, en dit in weerwil van de heersende patriarchale conventies over de rol van vrouwen in de maatschappij, namelijk als hoedsters van huis en gezin. Arral was zeker geen vrouwenrechtenactiviste. Een voortrekkersrol in de politieke strijd voor vrouwenemancipatie, zoals het geval was bij sommige andere vrouwelijke artiestes, was niet aan haar besteed. In haar memoires wordt nergens expliciet gerept over de “women's question”. Niettemin laat de coloratuurzangeres zich moeilijk categoriseren. Zo portretteert ze zich enerzijds als onafhankelijke vrouw, die *empowered* was door de touwtjes in eigen handen te nemen, terwijl ze anderzijds ook het dominante ideaalbeeld van de vrouw als trouwe echtgenote en moeder nastreefde: ze herinnerde zich bijvoorbeeld dat ze, net voor haar huwelijk met Sergei Peshkov, vurig hoopte een “good Belgian housewife” te worden (139).

Opera was uiteraard niet enkel *glitter and glamour* en zeker niet voor vrouwen die carrière probeerden te maken in het buitenland. Ondanks de grote vooruitgang in transporttechnologieën, hield reizen in deze tijd altijd grote risico's in en veronderstelde dus een zekere openheid, en meer nog, een zin voor avontuur. Na haar verblijf in Istanboel was Arral wanhopig op zoek naar werk en liefst zo ver mogelijk van huis: “anywhere, as long as it was far enough away” (212). Costa Rica werd haar bestemming; ze zou deel uitmaken van een Franse compagnie die het nieuwe operahuis in San

Het Teatro Nacional in San Jose (Costa Rica) dat Arral mee inhuldigde in 1897 in het stuk *Faust* van Gounod. Foto dateert vermoedelijk uit de periode tussen 1909-1919. Library of Congress, Washington D.C., National Photo Company Collection.

José zou openen. Arral, die later vertrok dan de rest van het gezelschap, reisde van New York naar New Orleans, waar ze op een klein Noors vrachtschip belandde, dat varkens en schapen vervoerde. Tijdens de grote oversteek bedacht ze: “So short a time before I had enjoyed a high position at the Russian imperial theaters and been decorated by the czar. Now, unknown, almost penniless, and using an assumed name, I found myself bound on a trip to a remote corner of civilization, a dubious and uncompromising predicament to say the least. [...]”

Blanche Arral op oudere leeftijd, ongedateerd, Alexander Turnbull Library, Wellington, Nieuw-Zeeland.

There were no bath or amenities of civilization on board. There was little food to eat, and what was there was filthy beyond description. Day after day battling the dirt, the bugs, the heat, and the smells, I had learned what violent contrasts life could show me, and in those terrible hours I found true despair” (216). In Costa Rica aangekomen wachtten haar nog veel meer moeilijkheden.

Niettegenstaande de vele ongemakken, schreef Arral dat ze zich had overgegeven aan de *wanderlust* (268). In Nederlands Indië besefte ze dat “The more I saw of the world the more I wanted to see” (271), waarna ze besloot naar India te trekken. Het moge daarom niet verbazen dat deze pagina’s bol staan van de ‘extraordinary adventures’, de ene al aannemelijker dan de andere. Het is ook tijdens haar reizigersjaren dat ze de resem personages tegenkomt waarmee de uitgever haar memoires promoot. In Java beschrijft ze haar ontmoeting met de Mata Hari, terwijl ze in Siam een privéconcert hield voor Koning Rama V

en diens entourage. Minder aangename belevenissen waren haar verblijf te Saigon in 1903, dat ze als een soort van Sodom en Gomorra beschreef – “one of the hellholes [sic] of the world” waar “Absinthe was the green devil” en excessief gebruik van hasjes leidde tot de “heartbreaking deterioration of white people” (246, 248) – of Hanoi waar ze een tyfoon moest trotseren. In Fiji, onderweg naar de States, verwarde ze haar oogdruppels met een flacon creosootolie, waardoor ze bijna blind werd. Niemand minder dan de Amerikaanse schrijver Jack London zou haar echter net op tijd geholpen hebben. (Hij zou haar later verewewigen in een van zijn boeken, *Smoke Bellew* (1912), als Lucille Arral.) Later in San Francisco ontlofte haar kachelte dan weer en raakte ze ernstig verbrand in het gezicht (287-288, 290-292).

De aanleiding voor de meeste van haar reizen was de mogelijkheid voor buitenlandse optredens, als deel van een gezelschap, of op eigen initiatief, zoals in het geval van haar zogenaamde “operatic concerts”, waarbij Arral haar publiek trakteerde op een soort van mini-opera (zie o.a. 272 e.v. en 286-7). Op die manier combineerde ze haar reizen met optredens en slaagde zij erin financieel rond te komen. In sommige gevallen moet dit overigens aardig gelukt zijn, want ze huurde vaak haar eigen ‘villa’ waar ook de algemene repetities plaatsvonden. Arral zelf beweerde dat haar buitenlandse concerten en operettes steevast een groot succes waren, maar uiteraard was dit vaak erg aangedikt door een zangeres die altijd heel selectief haar geheugen afspeurde. Enkele reviews uit 1904 van haar

concerten in Nederlands Java illustreren dit – zoals reeds vermeld, verzorgde Arral niet enkel operavoorstellingen, maar nam ze ook deel aan muzikale performances. Zo schreef een recensent voor het *Bataviaasch nieuwsblad* dat Arral “direkt het publiek te pakken had”, maar uiteindelijk slechts een “gewone chanteuse légère [was] met het noodige stem materiaal”. Wat verderop noemt hij haar dan weer “Op en top een operazangeres” en “een uitstekende musicienne met veel pianovaardigheid”. Een recensent voor een andere krant, noteerde dat haar “‘Chanson des oiseaux’ van Vemay ontlokte donderende toejuichingen aan het publiek”, maar dat ze “wel geene ‘ster’, geene diva” kon genoemd worden, wel “eene zeer verdienstelijke, consciëntieuze zangeres, met veel talent.”¹³

Haar talent werd dus onderkend en er bestond een zeker enthousiasme, maar ze werd allerm minst gepercipieerd als een der groten, wat opnieuw als een waarschuwing kan gelden bij het lezen van Arrals memoires. Haar doortocht door Australië en Nieuw-Zeeland

met haar “operatic concerts” was dan weer een groot succes. Nieuw-Zeelandse kranten bulkten van de lofbetuigingen aan deze voordien totaal onbekende zangeres. Een krant had het over “the great French Prima Donna [men verwarde Arral wel vaker met een Franse], who [...] has created a sensation in musical circles of Australasia” en “one of the few ‘infant prodigees’ who have fulfilled expectations.” Een andere krant had het dan weer over de “queen of song”, die “must and would be enthroned on the very pinnacle of the Temple of Fame, be enshrined in the ‘hearts of whole nations who were so blest as to hear her’”. Meer nog: “She is the greatest singer who ever visited New Zealand, and this is said without for one moment forgetting Melba. The latter’s voice cannot be excelled, but as an artist in the full sense of the word, and as a cultured product of the most perfect training, Nellie Melba is not to be mentioned in the same breath with ‘Blanche Arral’”.¹⁴ Een jaar later werd Arral opnieuw vergeleken met de grote diva’s van het moment, ditmaal naar aanleiding van enkele concerten te San Francisco. De *Examiner* noemde haar bijvoorbeeld “one of the greatest singers ever heard in America”.¹⁵ Kortom, Arrals waarde als (opera)zangeres staat buiten kijf, maar haar performances in het buitenland werden niet altijd op dezelfde manier ontvangen. Dit had mogelijk evenveel te maken met de setting, de kwaliteit van haar muzikale begeleiders en vooral de voorafgaande publiciteitscampagnes voor haar muzikale optredens.

Artiestes en sociale mobiliteit

Een ander aspect van Arrals memoires dat vermelding verdient, is de sociabiliteit van vrouwelijke artiesten. Arrals statuut van coloratuurzangeres verschafte de Luikse sopraan een opmerkelijke mate van sociale mobiliteit. In de harde klassenmaatschappij van het fin-de-siècle, waar sociale afkomst iemands netwerk en carrière bepaalden, wist Arral zich betrekkelijk gemakkelijk in de meest uiteenlopende sociale milieus te begeven. Ze was zelf van gegoede afkomst, met een familie die haar dure buitenlandse studies in zang en muziek kon financieren.¹⁶ Dit neemt niet weg dat er in bepaalde kringen werd neergekeken op professionele *chanteuses* en dat zelfs haar eigen familie de nodige reserves had. Alvorens Arral naar Rusland vertrok, waar ze de hele zomer zou werken voor het operahuis *Arcadia*, herinnerde ze zich dat “most of my family still entertained misgivings about having a professional singer for a relation” (93); de familiale eer kon weleens in het gedrang komen. Alleszins verzekerde haar statuut van (West-Europese) zangeres de toegang tot de hoogste kringen. Ze maakte kennis met tal van buitenlandse staatshoofden (Arral ontmoette onder andere Tsaar Alexander III in Sint Petersburg) en was een graag geziene gast in het diplomatieke circuit, “the great world”, in Arrals bewoordingen (69). Als operazangeres lag ze bovendien

erg goed in de huwelijksmarkt. Haar echtverbinenis met een Russische edelman is hiervan uiteraard het beste voorbeeld. Ook vanuit het diplomatieke korps kwam een huwelijksverzoek, weliswaar vanuit de lagere sociale kaders, namelijk van een attaché van de Peruviaanse legatie in Parijs. Hier wordt een van de maatschappelijke contradicties in de omgang met, en perceptie van vrouwelijke performers zichtbaar: operazangeressen werden bewonderd, maar eens gehuwd was een operacarrière ongewenst. Zo had de attaché als huwelijksvoorwaarde opgegeven dat Arral eerst een jaar in een klooster zou doorbrengen om zich te ‘zuiveren’ van de “contamination of the stage”. Arrals verdict over de man: “he united the sophistication and fashionable address of a young cosmopolitan to the gloomy and bigoted cast of mind of the Spaniards of medieval days” (70). Terugblikkend op deze episode in haar jonge jaren, trachtte Arral zichzelf neer te zetten als een bewuste moderne vrouw, bekoorlijk, maar onbereikbaar voor traditionele representanten van het ancien régime. In werkelijkheid was haar eigen visie op het huwelijk niet erg verschillend van die van de meeste van haar tijdgenoten. Zo zijn haar beschrijvingen van haar ontmoeting en uiteindelijke huwelijk met Sergei Peshkov helemaal conform aan het victoriaanse romantische vertoog over het ideale (christelijke) huwelijk: Sergei als liefhebbende aristocratische echtgenoot en Arral als de betamelijke gehoorzame huisvrouw, “[willing] to give up the stage” in ruil voor een gelukkig huwelijksleven (114-115).

Ook tijdens haar reizen buiten Europa werd ze voortdurend hartelijk ontvangen door lokale notabelen en soms werden er feestjes ter ere van haar gehouden door de plaatselijke Belgische consul. Vaak ging dit gepaard met de nodige pracht en praal (bijv. 268 e.v.). Overal waar ze ging, was het natuurlijk in eerste plaats haar Europese afkomst, samen met haar allure van operazangeres en artieste, die verantwoordelijk was voor de aandacht waarmee ze door de lokale gegoede klasse overstelpd werd in die eerder ‘provinciale’ regio’s: Arral als een belichaming van een mondain Europees artistiek leven. Ze mat zich bovendien een soort van dolle, kunstzinnige publieke *persona* aan; ze reisde met een heel konvooi aan huisdieren (“these children of mine”), waaronder honden, twee Siamese katten, paarden en pony’s en twee bavianen, waarvan één een gouden voortand had (272). Hoe het ook zij, steeds weer lijkt het Arrals positie als operazangeres die als vrijgeleide fungeerde om toegang te krijgen tot die erg verschillende exclusieve sociale werelden van het *fin-de-siècle*.

Arrals ‘Oriënt’

Een van Arrals meest bijzondere optredens is wellicht haar privéconcert voor de Osmaanse sultan Abdülhamid II, in het befaamde Yildizpaleis, omstreeks het midden van de jaren 1890. Dat dit een significante episode was voor Arral zelf, blijkt uit het feit dat een rela-

tief groot deel van haar memoires gewijd is aan haar bezoek aan Istanboel: iets meer dan 50 pagina’s op een totaal van 280. Het loont dus om hier even kort op in te gaan. Ook nu weer is het erg moeilijk om precies af te lijnen waar de grens tussen fictie en realiteit ligt, maar dat de Luikse sopraan daadwerkelijk in Istanbul is geweest, staat buiten kijf. In plaats van Arrals bezoek aan de ‘Oriënt’ tot in detail uit te spitten beperk ik me hieronder tot enkele ruimere beschouwingen.

Zoals reeds gezegd, was de aanleiding voor haar reis naar Istanbul een onderzoek naar de

Abdülhamid II in het satirische blad *Le Rire*, 20 mei 1897. Hij wordt gekarikaturiseerd als “le sultan rouge”, zoals wel vaker gebeurde in Europese media na de Armeense bloedbaden van 1894-1896.

‘mysterieuze’ doodsomstandigheden van haar Russische echtgenoot, Sergei Peshkov. De redenen voor diens overlijden worden nooit helemaal duidelijk in de memoires. Een *reviewer* van de *Operatic Adventures* vat Arrals relaas over Istanboel samen als volgt: “her lengthy account of her search for information about his [Sergei’s] demise amid spies, secret police, and dangerous intrigue reads like a pulp thriller”.¹⁷ Haar beschrijving van haar tijd in Istanboel lijkt daar inderdaad veel op. Via haar contacten met Ali Raïf Bey, militair attaché bij de Osmaanse legatie te Brussel,¹⁸ slaagde zij erin zich te laten uitnodigen voor een verblijf bij diens familie gedurende haar speurtocht in Istanboel. De *Operatic Adventures* worden op dit punt echter al heel snel een afdruk van de typische negentiende-eeuwse vrouwelijke ‘heremlitteratuur’. Hoewel het hoogst uitzonderlijk was dat een West-Europese vrouw logies kreeg aangeboden in het huis van Osmaanse stedelijke elites, waren bezoeken aan Osmaanse harems minder bijzonder in die periode. Reeds in het midden van de negentiende eeuw

publiceerden tal van Europese dames hun indrukken over hun bezoeken aan de huishoudens van de Osmaanse stedelijke elites.¹⁹ Arrals verslag over haar tijd in het Raïf-huishouden (inclusief haar beschrijvingen van *cross-cultural dressing*) past volledig binnen deze literaire traditie. Ook zij ontcrachtte een heleboel traditioneel Europese mannelijke stereotypes van de harem als een losbandig oord van seks en narcotica, door die te counteren met beschrijvingen van het meer routineus domestieke leven van een moslimhuishouden of met ontnuchterende verwijzingen naar de mate van verwestering binnen de intieme sfeer van de Osmaanse families van de hogere stand (bijvoorbeeld over tafelmanieren of kledij). Tegelijkertijd schakelde zij echter regelmatig over naar een fantastisch register, waarbij ze haar gastvrouwen plots de hoofdrol gaf in haar eigen *Duizend-en-een-nacht* vertelling (bijvoorbeeld op 158-19). Hierdoor bestendigde ze opnieuw de Westerse clichés over de harem en beschreef ze Osmaanse vrouwen als onderdrukte passieve wezens.

Arrals relaas eindigt met een optreden in het privétheater van Abdülhamid II, een Osmaanse soeverein die hoogstzelden in het publiek verscheen – een prominent historicus omschreef hem bijvoorbeeld als “le sultan caché”.²⁰ Hoewel Arral het Osmaanse staatshoofd eerst omschrijft als “the bloody tyrant of Armenia”, wordt hij, nadat ze hem persoonlijk de hand mocht schudden, een zachte man in wiens ogen ze een “benign and gentle expression” ontwaarde (187, 202). Interessant aan Arrals portret van Istanboel, is ook de manier waarop ze voortdurend parallellen ontwaarde tussen haar Osmaanse ervaringen en de oriëntalistische operastukken of operettes waarmee ze beter vertrouwd was. Ze had bijvoorbeeld ooit nog de rol van slavenmeisje gespeeld in *Le Grand Mogol*, waardoor “our surroundings were not altogether as novel as one might have expected, the main difference being that on the stage, when the curtains fell, I went home to a comfortable bed and all the amenities of Western civilization, while now I was having a taste, without intermissions, of the genuine article.” Haar terugtocht uit Istanboel zette ze neer als een grote ‘vlucht’ (waarom is onduidelijk). Zo moest ze vluchten (of ontsnappen) uit Abdülhamids bekoorlijke paleisgevangenis, van de intriges van de familieleden van haar gestorven echtgenoot,²¹ en uiteindelijk zelfs van Ali Raïfs vader, Raïf Pasha, die de Luikse sopraan aanvankelijk tot zijn vrouw wilde maken, maar nadien paradoxaal opnieuw een van de “finest men that I have ever known” (206, 209) werd.²² Kortom, Arral herinnerde zich in de vroege jaren dertig, wanneer haar memoires vorm kregen, veeleer de repertoires van populaire ‘oriëntalistische’ opera’s – denk aan *Die Entführung aus dem Serail* van Mozart – dan het daadwerkelijke Istanbul van de late negentiende eeuw, namelijk een snel moderniserende, bruisende kosmopolitische stad. In Arrals memoires wordt het Hamidiaanse Istanboel echter de setting

>>

voor intrige, spionage, onderdrukking, slavernij, maar ook van magie, ‘oriëntaalse’ schoonheid en tijdloosheid, en dus niet het Istanboel van de Belle Epoque zoals we dat kennen uit andere memoires. De Osmaanse hoofdstad wordt in de *Operatic Adventures* bij wijze van spreken een podium voor haar eigen theaterstuk, haast volledig conform aan het oriëntalistisch repertoire van de tijd. Arrals memoires zijn dus een sterke getuigenis van hoe Oriëntalistische vertogen, tijdens de hoogdagen van

ment veel verder reikt. De *Operatic Adventures* bieden ongetwijfeld veel mogelijkheden voor revisionistische historische benaderingen van opera; opera niet enkel als kunstvorm, maar als “lived experience” en als een “métier for female labour, a focus for female spectatorship, a sphere for female aspiration”.²⁵ Dit artikel hoopt daarom vooral een aanzet te zijn voor verder onderzoek. Het staat immers vast dat over Blanche Arral het laatste woord nog niet is gesproken: operadiva, bohémienne, globetrotster, bourgeoisie of fantaste, ze blijft ongrijpbaar voor een definitieve categorisering. In afwachting van een volwaardige biografie van de Luikse sopraan, kunnen we voorlopig berusten in het feit dat tenminste haar stem vereeuwigd is. Een goede kennismaking (en online te beluisteren) is wellicht een van haar bekendste, maar toegegeven ook frivoolste stukken: “Valse d’oiseau” in de tweede acte van de operette *L’amour mouillé* van Louis Varney.²⁶ ///

<http://kranten.kb.nl/>, "Blanche Arral", in: *Bataviaasch nieuwsblad*, 17 maart 1904; "Het Hollandsche Trio-Blanche Arral", in: *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* [*De Indische courant*], 17 maart 1904. In 1906 zou ze opnieuw Java aandoen en gaf ze onder andere een concert te Soerabaja, zie "Derde concert Blanche Arral", in: *Soerabijasch handelsblad*, 28 mei 1906.

¹⁴ National Library of New Zealand, *Past Papers*, online kranten-databank, in: <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/papers-past?a=p&p=home&e=——10—1—0—>>, "A famous diva", in: *Wairarapa Daily Times*, 24 april 1907; "Blanche Aral", in: *Wanganui Chronicle*, 20 mei 1907.

¹⁵ Zie het nawoord van Jim McPherson in B. Arral, *Operatic Adventures*, p. 316.

¹⁶ Ze beweerde van adellijke afkomst te zijn; haar vader was Count Jean Gregoire Lardinois. Zie B. Arral, *Operatic Adventures*, p. 22.

¹⁷ W. Albright, 'The Extraordinary Operatic Adventures', p. 277.

¹⁸ Dat Ali Raïf Bey daadwerkelijk in Brussel was gestationeerd, wordt onder meer bevestigd in de *Almanach Royal Officiel Publié Depuis 1840*, in de sectie gewijd aan de Belgische buitenlandse betrekkingen met bevriende staten.

¹⁹ Zie hierover M. Roberts, *Intimate Outsiders: The Harem in Ottoman and Orientalist Art and Travel Literature*. Durham, North Car., 2007, vooral part 2.

²⁰ G. François, "Le sultan caché: Réclusion du souverain et mise en scène du pouvoir à l'époque de Abdülhamid II (1876-1909)", in *Turcica, revue d'études turques*, 29 (1997), pp. 93-124.

21 Tijdens haar verblijf in Istanbul probeerde ze haar aanwezigheid zo onopvallend mogelijk te houden, want ze vreesde Feodor Peshkov, een van de broers van haar overleden echtgenoot. Die eerste was militair attaché op de Russisch ambassade in de Osmaanse hoofdstad (een kolonel Peshkov was inderdaad verboden aan de ambassade van de Tsaar in Istanbul, zie A. D. Kirakosian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*. Princeton, 2003, p. 268.) Ze zinspeelde immers op een groot complot georganiseerd door die familie, die altijd haar huwelijk met Sergei had afgekeurd.

22 Ze insinueert verder dat ook haar 'vriend' Ali Raïf Bey haar het hof probeerde te maken: "I hope to be forgiven for appearing to have made my charms irresistible to the Turkish gentlemen, but my being foreign and therefore something of a novelty may have been responsible.", B. Aral, *Operatic Adventures*, p. 177.

²³ Merk op dat dit niet Arrals laatste reis was in het Midden-Oosten. Tussen 1901 en 1902 runde ze namelijk een eigen compagnie in Caïro. Ook hier, maar in mindere mate, zijn haar herinneringen doorweven met Oriëntalistische clichés.

²⁴ *Official Gazette of the United States Patent Office*, 1925, vol. 338, p. 531, in: <http://archive.org/details/officialgazette336unit>.

²⁵ S. Rutherford, *The Prima Donna*, p. 18.

26 Toen Arral dit stuk liet opnemen, bewerkte ze de originele versie die in libretto's meestal verschijnt als "P'tit fil p'tit mignon! gentil compagnon!". Zie B. Arral, *Operatic Adventures*, p. 340, eindnoot 32. Opnames van Arral dateren al van 1898, maar werden niet bewaard; de vroegste zijn van 1909, onder andere online te beluisteren via het EDVR-project van de Santa Barbara Library, van de University of California (The Encyclopedic Discography of Victor Recordings), zie: http://victor.library.ucsb.edu/index.php/talent/detail/25339/Arral_Blanche_vocalist_soprano_vocal. De volledige discografie van Arral is overigens opgenomen in de memoires, meticulous samengesteld door de editor, W. R. Moran. Tot slot kan op YouTube nog een uitzonderlijke Amerikaanse radio-uitzending uit 1933 worden beluisterd, waarin een goedluchse Arral, intussen 69 jaar oud, in een gebroken Engels en met een sterk Frans accent de vragen van de radiopresentator beantwoordt en zich zelfs nog waagt aan een zangcijntje. Zie: <http://www.youtube.com/watch?v=mm8vdcHCgCNU>.

Houssine Alloul (1987) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en de Università Ca' Foscari in Venetië. Sinds 1 oktober 2011 is hij als Aspirant van het FWO-Vlaanderen (Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek) verbonden aan de Onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen, waar hij een doctoraal proefschrift voorbereidt over Belgische diplomaten in het Osmaanse Rijk (1838-1914).

Contact: houssine.alloul@ua.ac.be

Noten:

- 1 B. Arral, I. Glackens en W. R. Moran, *The Extraordinary Operatic Adventures of Blanche Arral*, Portland, Or., 2002.
- 2 Alle paginaverwijzingen naar de memoires zullen tussen haken in de tekst verschijnen.
- 3 Een uitzondering is het populariserende werk van R.T. Soper, *Belgian Opera Houses and Singers*, Spartanburg, South Car., 1999, waarin een korte biografische noot over Arral te vinden is. De historiografie over Belgische opera lijkt voorlopig nog erg beperkt.
- 4 Na de ontmoeting met Glackens was Arral aanvankelijk zelf beginnen schrijven aan haar memoires, die ze *Bravura Passage* doopte. Glackens overliep nadien alles en stelde vragen bij onduidelijke passages. Dit nam echter te veel tijd in beslag en Glackens overhaalde Arral uiteindelijk om te beginnen vertellen. B. Arral, *Operatic Adventures*, p. 11.
- 5 A. Baggerman en R. Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, (2004), 4, pp. 3-22.
- 6 Deze transitie in de toenmalige perceptie van het statuut van vrouwelijke actrices is vooral opmerkelijk vanaf de jaren 1880, zie L. L. Clark, *Women and Achievement in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge, 2008, p. 114 e.v. Voor een goede analyse van de complexe victoriaanse percepties van operazangeressen als potentieel gevaar voor het "feminine ideaal", zie S. Rutherford, *The Prima Donna and Opera, 1815-1930*, Cambridge, 2006, p. 47 e.v. Rutherford verwoordt hierin de contradictoires houding ten opzichte van prima donna's treffend "No other woman [...] in this era [...] was both so idolised and so despised", idem, p. 35.
- 7 Zie onder andere het verdict van W. Albrights review van de memoires: 'The Extraordinary Operatic Adventures of Blanche Arral', in: *Opera Quarterly*, 19 (2003), 2, pp. 276-279.
- 8 Ook Marie Sasse (of Sax) publiceerde haar memoires: *Souvenirs d'une artiste*, Parijs, 1902.
- 9 "A l'Alhambra – Giroflé – Girofla", in: *L'Indépendance belge*, 12 oktober 1893; "Théâtre de Alcazar – Mam'zelle Nitouche", in idem, 28 maart 1985; "Alcazar – Nitouche", in: *Journal de Bruxelles*, 13 november 1895.
- 10 S. Rutherford, *The Prima Donna*, p. 3; A. J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, London, 1981, p. 210.
- 11 Arral had de Australische Melba ontmoet tijdens een van haar lessen met Marchesi te Parijs. De vrouwen wisselden enkele woorden uit, waarbij Melba een spottende opmerking maakte over Arrals lengte (Blanche was betrekkelijk klein). Arral beweerde dat ze haar "revenge" kreeg in Melbourne, vele jaren later, toen een optreden van haar daar het gelijktijdige concert van Melba volledig overschaduwde – nota bene, Melbourne was Melba's thuisstad. B. Arral, *Operatic Adventures*, pp. 44-47 en 284-286.
- 12 S. Rutherford, "The Prima Donna as Opera Impresario: Emma Carlini and the Teatro Costanzi, 1911-26", in: R. Cowgill and H. Poriss, *The Arts of the Prima Donna in the Long Nineteenth Century, 1800-1920*, Oxford, 2012, pp. 272-289, op p. 272.
- 13 Koninklijke Bibliotheek Den Haag. online krantendatabank, in:

Een Victor Red Seal-plaat uit 1909 met opnames van Blanche Arral, *Romeo et Juliette, Acte 1 : Je veux vivre dans le rêve : valse*, Bibliothèque Nationale de France, Parijs.

het Europees imperialisme, haast altijd onvermijdelijk een stempel drukten op de beschrijving en interpretatie van het Midden-Oosten.²³

Besluit

Na al die reizen, eindigde de dame ogenschijnlijk in mineur: na een veelbelovende start in de VS raakte ze stilaan vergeten (zie het nawoord van Jim McPherson). In de jaren twintig voerde ze een handeltje in cosmetica-artikelen (13). Een advertentie in de *Official Gazette* uit 1925, dat Arral plaatste onder de naam Claire Lardinois Wheeler, is bijvoorbeeld een promotie voor “Massage Lotion, cold creams, face powders and wrinkle remover”.²⁴ Wanneer Ira Glackens haar uiteindelijk in de vroege jaren dertig terugvond, trof hij de Belgische prima donna aan als “[living] in a most unassuming house surrounded with a glassed-in-porch, on a small lot on a most unassuming street” (9).

Deze bijdrage was in eerste instantie een poging het belang van Arrals memoires te duiden voor vrouwengeschiedenis. Ter voorbeeld werden daarom enkele mogelijke onderzoekspistes gesuggereerd (operageschiedenis, reizen, sociabiliteit). Het is echter duidelijk dat het potentiele van dit uitzonderlijk egodocu-

Feminisme, religie en seculariteit

een ambivalente relatie in de context van de Nederlandstalige vrouwenbeweging in België¹

Voor de Internationale Vrouwendag van 8 maart 2012 stelde de Nederlandstalige Vrouwenraad een manifest voor vrouwenrechten op dat zich kant tegen religieus conservatisme en fundamentalisme:

“Conservatief en religieus fundamentalisme moet zichtbaar gemaakt en ‘ontwapend’ worden. Vrouwenorganisaties moeten de middelen krijgen om dit fundamentalisme te kunnen bestrijden en om hun rol van verdedigers van vrouwenrechten volledig te kunnen opnemen. Mensenrechten van vrouwen zijn niet ondergeschikt aan traditie, etnisch gebruik of religie. Gelijkheid en vrijheid zijn de dragende principes van alle mensenrechten en vrouwenrechten zijn mensenrechten.”²

De auteurs van het manifest zien in de wereldwijde opkomst van religieus geïnspireerd conservatisme en fundamentalisme een groot gevaar voor vrouwenrechten en gelijkheid van mannen en vrouwen. Ze roepen de Belgische overheid op tot een aantal acties over te gaan om het fundamentalisme te counteren.

/ Nella van den Brandt /

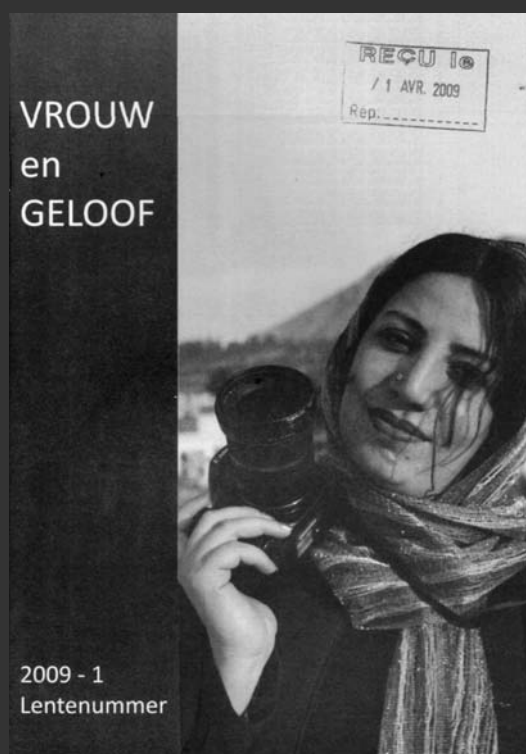
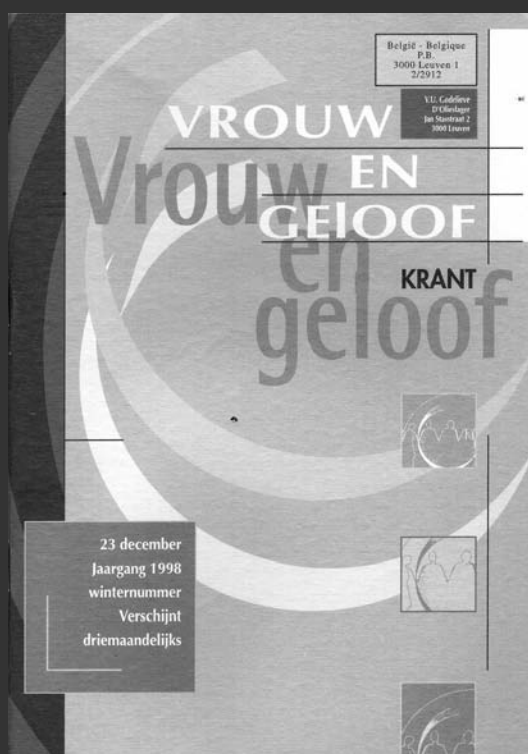
Het manifest werd verspreid onder Nederlandstalige vrouwenorganisaties en individuele feministen, maar niet iedereen was bereid het te ondertekenen. Dit gebeuren refereert aan een belangrijk thema en pijnpunt voor de huidige vrouwenbeweging: feminisme en religie. In de hedendaagse West-Europese context is die relatie op zijn best ambivalent te noemen.³ De Nederlandstalige vrouwenbeweging in België kent geen consensus wat betreft haar houding ten aanzien van religie en de mogelijkheid van emancipatie binnen religieuze ka-

ders en/of aan de hand van religieuze argumenten.⁴ Ook de discussies over de islamitische hoofddoek en het al dan niet reguleren ervan binnen het kader van onderwijs of professionele functies leggen het gebrek aan consensus en de negatieve houdingen bloot ten aanzien van religie in het algemeen, en de islam in het bijzonder.⁵ Toch zijn er vrouwen die proberen aan te tonen dat religiositeit en feministische betrokkenheid elkaar niet uitsluiten, en die religie en feminisme in hun dagelijks leven en activisme proberen te verzoenen.⁶

De ambivalente relatie tussen feminisme en religie staat niet los van de bredere maat-

schappelijke context. Zo worden Vlaamse publieke debatten over migratie, integratie en de multiculturele samenleving deels toegespitst op de emancipatie van migrantenvrouwen of gendergelijkheid binnen migrantengemeenschappen. Velen zien de islam als een cultuur-religieuze formatie die inherent in oppositie staat tot vrijheid en gendergelijkheid, waarden die zagezegd kenmerken zijn van seculiere samenlevingen. De standpunten in de al langer aanslepende hoofddoekdebatten en de reacties in recente discussies over seksisme op straat (naar aanleiding van de reportage ‘Femme de la rue’ van Sofie Peeters in de zomer van 2012) en over homofobie (mede naar aanleiding van een reportage van het Eén-programma Volt uitgezonden in november 2012) zijn illustratief voor deze opvatting. Sarah Bracke en Nadia Fadil argumenteren dat een secularistisch denkbild in toenemende mate een rol speelt in het multiculturele debat, en dat die zich contrasterend opstelt tegenover de islam en de religieuze beleving van jonge moslims en moslima's.⁷ Emancipatie wordt ook in bredere zin gepercipieerd als tegengesteld aan religie. Dat individuele ontwikkeling en zelfontplooiing kunnen samengaan met religiositeit, is voor velen een contradictio in terminis.⁸

De ongemakkelijke verhouding tussen religie en feminisme staat tegenwoordig zowel theoretisch als empirisch ter discussie.⁹ In dit >>

Vrouw en Geloofkrant, opgericht in 1987. Bron: AVG-Carhif Brussel.

artikel onderzoek ik de verhouding tussen feminisme, religie en seculariteit met een focus op de Nederlandstalige vrouwenbeweging in België. In de eerste plaats vraag ik mij af welke verhalen historici ons bieden over de geschiedenis van de vrouwenbeweging in West-Europa, en in België specifiek. Ik bekijk wat de narratieven zijn over wat ik benoem als religieus feminisme: de strijd voor de verbetering van de posities, omstandigheden en keuzemogelijkheden van vrouwen op politiek, sociaal-cultureel en religieus vlak, geïnspireerd door religieuze/spirituele overtuigingen ten aanzien van de gelijkheid of gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen. Ik geef een schets van enkele historische narratieven over de relatie tussen religie en feminisme in brede zin, alsook over de eerste en tweede feministische golf. Ik besteed aandacht aan de recente geschiedenis van religieus feminisme dat in België in de jaren zeventig uiting vond in de Vrouw en Geloofbeweging. Vervolgens belicht ik enkele hedendaagse feministische stemmen en praktijken met betrekking tot religie. De meervoudigheid aan opvattingen en praktijken – zowel op historisch als hedendaags vlak – toont dat de dominante publieke opvatting, waarbij emancipatie en feminisme tegenover religie worden geplaatst, onjuist is en contra-productief werkt voor de vrouwenbeweging. Ik werp een kritische blik op het idee dat de emancipatie van vrouwen per definitie voordeel heeft bij een seculariserende samenleving. Hierbij is een historisch perspectief aangewezen maar ik hanteer ook sociologische invalshoeken. Ter afsluiting pleit ik voor het uitdragen van een postseculier feministisch perspectief. Dit perspectief stelt binaire opposities tussen religie en seculariteit en de dominantie van seculiere taal expliciet in vraag. Daarmee maakt het nieuwe configuraties en praktijken van religie, seculariteit en feminisme mogelijk.

Feminisme en religie in historische context: de vrouwenbeweging

“Religion as the bulwark of patriarchy has become a feminist cliché”, zo stelt historica Ann Taylor Allen.¹⁰ In de feministische academische narratieven leven religie en feminisme in het Westen, met name in Europa, veelal op gespannen voet. Het tweede-golf-feminisme van de jaren zestig, zeventig en tachtig wordt beschreven als overwegend seculier en vaak antireligieus georiënteerd. Feministische denkers en activisten klaagden allerlei traditionele vertogen over vrouwelijkheid aan. Kritiek ten aanzien van de visies van religieuze autoriteiten op de rol van vrouwen wordt hierbij beschouwd als van groot belang. Beschrijvingen van het West-Europese feminisme van de tweede golf gaan gepaard met verhalen over verzet tegen de macht van mannelijke, christelijke autoriteiten in het dicteren van religieuze overtuigingen, praktijken en daarbij behorende sociale verhoudingen. De filosofe Rosi Braidotti schrijft:

“As the secular and rebellious daughters of the Enlightenment, feminists were raised on rational argumentation and detached self-irony. The feminist believe system is accordingly civic, not theistic, and is viscerally opposed to authoritarianism and orthodoxy.”¹¹

Volgens Braidotti heeft de Europese continentale feministische erfenis twee kernideeën voortgebracht. Het eerste betreft ‘high secularism’, ofwel de historisch geconsolideerde consensus over de noodzaak van het scheiden van Kerk en Staat op het vlak van morele

ben in West-Europa historisch gezien bijgedragen aan het verlies van de autoriteit van de Kerk. De Kerk is de afgelopen decennia minder belangrijk geworden in het definiëren van de rol van vrouwen. De kerkgang van vrouwen is mede daardoor achteruit gegaan.¹⁵ In de woorden van Aune: “Thus feminism, in providing a discourse of femininity that challenged traditional religion, helped lead women away from it.”¹⁶

Dit is de lezing die we vaak horen als het gaat om de geschiedenis van de houding van

Bron: AVG-Carnif Brussel

Symforosa, opgericht in 1988.

waarden en religieus en spiritueel geloof, normen en praktijken. Het tweede betreft een diepgewortelde vorm van antiklerikalisme. Een belangrijk kenmerk van Europees feministisch secularisme is dan ook, zo stelt Braidotti, de kritiek op het christendom, in het bijzonder ten aanzien van de dogmatische en patriarchale houding van de Katholieke Kerk.¹² Ook wanneer meer specifiek over feminisme van de tweede golf in Nederlandstalig België wordt gesproken, hebben vrouwenbewegingen hun strijd voor gelijke rechten voor en gelijke waardering van vrouwen voor een groot deel tegen de katholieke kerk en politieke partijen moeten leveren.¹³ De Britse sociologe Kristin Aune stelt dat het tweede-golf-feminisme vrouwen tot op de dag van vandaag helpt om een kritische afstand aan te nemen ten opzichte van patriarchale vormen van religie en om vragen te stellen bij beeldvorming en rolpatronen.¹⁴ Feministische kritieken ten aanzien van christelijke vertogen over vrouwelijkheid heb-

het Westers feminisme tegenover religie. Het idee van de historisch gespannen relatie tussen feminisme en religie is juist, maar incompleet. Er bestaan vele andere vormen van historische relaties tussen feminisme en religie en evenveel lezingen en interpretaties. Zo wijst Braidotti op verschillende typen van niet-seculier feminisme, zoals Afro-Amerikaans feministisch denken, feministische theologie en de postkoloniale theorievorming.¹⁷ Aune verwijst naar de vele vormen van feministische betrokkenheid bij alternatieve spiritualiteit sinds de jaren zestig.¹⁸

Religieus feminisme tijdens de eerste golf

Uit het werk van hedendaagse feministische historici blijkt dat het eerste-golf-feminisme, zeker op internationaal vlak, een belangrijke religieuze component heeft gekend. Zowel in Groot-Brittannië als in de Verenigde Staten werden de feministische strijd en de strijd

voor de afschaffing van de slavernij gevoerd (mede) op basis van protestantse overtuigingen over een rechtvaardige samenleving.¹⁹ Ook in Nederland vormden protestantse en katholieke vrouwenorganisaties en individuen, ofwel feministen geïnspireerd door of handelend binnen religieuze kaders, de overgrote meerderheid van het eerste-golf-feminisme. Daarnaast waren er tevens feministische denkers en schrijfsters met directe connecties met de vrijdenkerij. Zij werkten samen met religieuze vrouwenorganisaties op concrete strijd-

Poster van de debatreeks 'Diversiteit in Realiteit', georganiseerd door BOEH! in 2009.

punten zoals meisjesonderwijs en vrouwenkiesrecht.²⁰ In Duitsland speelde tijdens de eerste golf de Protestantse Vrouwen Liga geen onbelangrijke rol. De historica Ann Taylor Allen merkt op dat in een aantal (vroegere) Duitse feministische historische werken deze protestantse vrouwenbeweging niet serieus werd genomen als feministisch. Normatieve weberiaanse aannamen over modernisering als noodzakelijkerwijs leidend tot secularisering en emancipatie lagen ten grondslag aan de beoordeling van de protestantse vrouwenbeweging als op zijn minst ouderwets en conservatief, of zelfs antifeministisch.²¹ In tegenstelling tot Duitse feministische geschiedschrijving verwijzen Engelse feministische historici wel degelijk vaak naar religie als een belangrijke en positieve component van vormen van feministisch bewustzijn. Engelstalige historici benadrukken eerder complexiteit en ambiguïteit in de relatie tussen religie en feminisme, in plaats van antagonisme. Allen suggereert dat het verschil ligt in een grotere invloed in Duitsland van de theoretici Weber en Marx – die religie vaak beschouwen als een vorm van vals bewustzijn –, alsook in het bestaan van een grotere religieuze diversiteit in Groot-Brittannië.²² Ook het katholiek feminisme is in België in en buiten de literatuur lang beschouwd als een inherente tegenstelling en als een product van partijpolitieke recuperatie. Wellicht liggen ook hier weberiaanse vooronderstellingen ten aanzien van moderniteit, secularisering en religie aan de basis. De historica Julie Carlier uit kritiek op dit narratief over katholiek feminisme:

“We moeten [de relatie] tussen feminisme en katholicisme [herzien]. Volgens de bestaande literatuur moest het Belgische katholieke

feminisme het onverenigbare verenigen: het anti-feminisme van de Kerk en het streven naar vrouwenemancipatie. ... De internationale literatuur toont echter aan dat men religieus feminisme niet als een contradictio in terminis mag beschouwen. In tegendeel, we moeten oog hebben voor de complexiteit en ambivalentie van godsdienst als een patriarchaal instituut en geloof als een inspiratiebron voor zelfontplooiing en emancipatie.”²³

Door de oprichting van de katholieke vleugel van het Belgisch feminisme – *Le Feminisme*

me Chretien de Belgique – in 1902 te beschrijven, toont Carlier dat beide vooronderstellingen ten aanzien van katholiek feminisme in België niet opgaan.²⁴ Deze Belgische vereniging werd autonoom opgericht door Louise van den Plas (1877-1968). *Le Feminisme Chretien de Belgique* was “niet geworteld [...] in de katholieke zuil, maar in transnationale [met name Franse] feministische connecties over de levensbeschouwelijke grens heen”.²⁵ Van Den Plas zette zich net in om aan het feministische project een religieuze dimensie toe te voegen. De christelijke inspiratie was voor Van den Plas en haar collega's zowel spiritueel als politiek-strategisch van belang: katholieke steun voor de beweging voor vrouwenrechten beschouwden zij als onmisbaar in een land gedomineerd door het katholicisme. De nauwe banden van de katholieke feministische vereniging met de vrijdenkersbeweging doorbreekt bovendien het idee van de onoverbrugbare levensbeschouwelijke breuklijn. Gemeenschappelijke campagnes van feministen van velerlei levensbeschouwelijke strekkingen leidden tot belangrijke vooroorlogse overwinningen op het niveau van de wetgeving, zoals het onderzoek naar vaderschap (1908) en stemrecht en verkiesbaarheid voor de werkrechtersraden (1910). Belangrijk is ook dat katholieke feministen “moderne en progressieve noties van zelfontplooiing en emancipatie in het katholieke geloof [importeerden]”.²⁶

Religieus feminisme vanaf de jaren zeventig

Ook tijdens de overwegend vrijzinnige en antiklerikale tweede golf is religieus geïnspireerd feminisme in België blijven voortbestaan. Een belangrijk voorbeeld in Vlaanderen

vormde de Vrouw en Geloofbeweging die eind jaren zeventig ontstond in de context van de Universitaire Parochie te Leuven. Het is van belang om dit meer recente narratief over religieus feminisme onder de aandacht te brengen om huidige vertogen over feminisme als intrinsiek seculier/seculariserend te kunnen weerleggen.²⁷

De historicus Bart Latré situeert het werken aan een vrouwvriendelijker christelijk geloof en gemeenschap door de Vrouw en Geloofbeweging binnen de context van zowel de tweede feministische golf als van de bredere kerk- en maatschappijkritische beweging van linkse progressieve christenen.²⁸ In 1979 werd Kristendom en Feminisme – later Vrouw en Kristendom – opgericht. Binnen deze Leuvense beweging gingen een aantal werkgroepen van start, die het doel hadden vrouwen (en mannen) de kans te geven te werken aan veranderingen in de Kerk vanuit feministisch perspectief. Er werd gediscussieerd over thema's zoals de positie van vrouwen binnen de christelijke traditie, priesterschap en seksualiteit. De vzw (vereniging zonder winstoogmerk) Vrouw en Geloof die in 1986 werd opgericht, bood structuur en coördinatie aan de groeiende beweging.²⁹ De Universitaire Parochie van Leuven speelde met de Vrouw en Geloofbeweging een belangrijke stimulerende rol in het inbrengen van feministische kritiek binnen de bredere kerk- en maatschappijkritische beweging, maar ook elders binnen de beweging groeide de aandacht voor feministische perspectieven. Zo startte Kristenen voor Socialisme in 1985 een werkgroep feminisme.³⁰ Latré stelt dat vooral vanaf de jaren tachtig wat hij de ‘vrouwenproblematiek’ noemt een grotere rol begon te spelen binnen de kerk- en maatschappijkritische beweging.³¹ Een ander voorbeeld van de groeiende aandacht voor feministische perspectieven is de bewondering die de Duitse feministische bevrijdingstheologe Dorothee Sölle oogstte binnen de bredere linkse kritische beweging van progressieve christenen. In 1987 trok zij voor ontmoetingen en lezingen van Antwerpen naar Leuven en Brugge. Vooral de Leuvense universiteitsparochie had een grote inbreng in de organisatie, maar ook andere kerk- en maatschappijkritische groepen hielpen mee.³² Uit Latré's beschrijving blijkt dat er tot in de jaren negentig een continue wisselwerking bestond tussen theorie, in de vorm van feministische theologie vooral afkomstig uit het buitenland, en praktijk, in de vorm van experimenten met liturgische vieringen.

Uit de Vrouw en Geloofbeweging zijn twee onafhankelijke feministische religieuze tijdschriften voortgekomen. De eerste was de Vrouw en Geloofkrant, opgericht in 1987. De oprichtsters van dit tijdschrift, Roos Maes en Annemie Laurysens, streefden veranderingen na binnen de Kerk op het vlak van de verhoudingen tussen vrouwen en mannen. De redactrices gingen op zoek naar nieuwe godsbeelden en nieuwe interpretaties van Bijbelverhalen en van de rol die vrouwen in Bijbelverha-

>>

len en de christelijke traditie speelden. Ze wilden ondanks het patriarchale karakter van de christelijke traditie het geloof en de Kerk niet verlaten. Het geloof bood hen juist inspiratie en kracht om de feministische strijd te voeren, zowel binnen als buiten de Kerk.³³ Het tijdschrift *Symforosa* werd opgericht in 1988, twee jaar na de oprichting van de *Vrouw en Geloofkrant*. Annemie Lauryskens was opnieuw een van de oprichtsters. Het nieuwe tijdschrift werd opgericht vanuit een diepe onvrede met de starheid van het patriarchale instituut van de Katholieke Kerk en de positie van vrouwen daarin. Het stelde het christendom niet langer centraal, maar ging op zoek naar alternatieven en emanciperende vormen van spiritualiteit voor vrouwen.³⁴ De houding die beide tijdschriften aannamen ten opzichte van de kerk en het christendom was dus fundamenteel verschillend. De *Vrouw en Geloofkrant* en *Symforosa* waren het wel eens over de gedachte dat geloof en spiritualiteit belangrijke bronnen van inspiratie kunnen zijn voor de feministische strijd.

Naast de feministische strijd binnen de kerkgemeenschap en/of op het vlak van spiritueel leven, hebben christelijke en spirituele feministen ook na 1968 voortdurend samengewerkt met vrijzinnige feministen rond sociaal-maatschappelijke eisen voor de verbetering van de kansen en de positie van vrouwen. Een belangrijk kader voor deze samenwerking vormde het pluriforme Vrouwen Overleg Komitee, een overlegstructuur die werd opgericht begin jaren zeventig en waarin vrouwen namens een organisatie of op basis van individueel lidmaatschap deelnamen. Christelijke en vrijzinnig feministen voerden de gezamenlijk strijd voor bijvoorbeeld gelijke toegang tot onderwijs en de arbeidsmarkt, voor evenwichtige politieke vertegenwoordiging, tegen geweld tegen vrouwen en tegen de loonkloof. Vooral op ethisch vlak bestonden verschillen tussen de visies en praktijk van christelijke en vrijzinnige feministen, waarbij de abortusstrijd een breekpunt vormde.³⁵

Uit bovenstaande niet-exhaustieve verkenning blijkt de historische veelzijdigheid van de relatie tussen feminisme en religie, ook in de Belgische context. In de volgende paragraaf belicht ik enkele voorbeelden van hedendaagse feministische religieuze visies en ga ik in op de hedendaagse houdingen van Nederlandstalige vrouwenorganisaties ten aanzien van religie. Vervolgens verleg ik de aandacht naar seculariteit als een normatief kader voor feminisme.

Religie en feminisme vandaag de dag

Net als tijdens de eerste en tweede golf van feministisch activisme, worden ook vandaag de dag feministische religieuze visies uitgedragen. Enkele voorbeelden hiervan vinden we terug in een recent gepubliceerd themanummer van het Tijdschrift voor Geestelijk Leven rond religie, theologie en feminisme.³⁶ Zo werd hierin een interview opgenomen door

Roos Maes, die het gesprek aanging met vier jonge vrouwen die zich allen feminist en theoloog noemen.³⁷ Goedroen Juchtmans, onderzoeker aan de HIVA-KULeuven, vertelt hierin hoe haar gevoel van onrecht over de ongelijkheid van mannen en vrouwen in de kerk haar “vrouwenbewustzijn” al op jonge leeftijd heeft aangescherpt. Zij droomde er als tiener van om priester te worden, maar kon als vrouw deze ‘roeping’ binnen de katholieke kerk niet volgen. Als godsdienstwetenschapper stelt Juchtmans dat religie en godsdienst niet los van de mens en de samenleving gedacht kunnen worden. De feministische theologie stelt haar in staat om het belang van macht en religie maar ook van (vrouwelijke) ervaring in te zien. Het nadenken over en ter discussie stellen van bestaande machtsverhoudingen, mede op basis van geloof en theologische inzichten, is voor haar een manier om bij te dragen aan een meer gelijke wereld.

In hetzelfde themanummer werd een tekst opgenomen van Samira Azabar. Zij is educatief medewerkster van Motief, een vormingsinstelling op het gebied van levensbeschouwing en samenleving, en sinds enkele jaren actief bij Baas Over Eigen Hoofd! (BOEH!).³⁸ Azabar ziet religie als een belangrijke basis voor de emancipatie van vrouwen. Ze schrijft dat islam voor haar in essentie feministisch is. Ze wijst op het belang van het werk van hedendaagse islamitische feministische theologen als Amina Wadud en Aziza al-Hibri en op het feit dat de koran voor vele moslimvrouwen “een bron van kracht [is] om meer vrijheid en gelijkheid te verkrijgen”. Moslimvrouwen doen volgens Azabar overigens niet uitsluitend beroep op de islam, zij gebruiken evengoed seculiere vertogen over mensenrechten en sociale rechtvaardigheid. Wat Azabar betreft kan emancipatie velerlei persoonlijke invullingen hebben. Ze eist erkenning voor de manier waarop moslimvrouwen vrijheid, emancipatie en zelfbeschikking opvatten en steun voor de keuzes die zij maken. Azabar ziet erkenning en solidariteit als een wederkerige plicht op basis van feministische waarden en vindt dat levensbeschouwelijke verschillen er niet toe zouden moeten doen.

Seculariteit als onzichtbaar normatief kader voor feminisme

Een indicatie van de houding van feministen in Vlaanderen ten opzichte van religie is te vinden in de opinies en statements van de verschillende Nederlandstalige vrouwenorganisaties. Wanneer het religie betreft, lijken de visies en houdingen sterk uiteen te lopen. De discussies over en reguleringen van de hoofdzaak zijn de afgelopen jaren verworden tot een heuse splijtzwam in de Nederlandstalige vrouwenbeweging. De thematiek van feminisme en religie, te vaak verengd tot de hoofdzaak, brengt de laatste jaren de vrouwenbeweging bij tijd en wijle in beroering, waarbij eensgezindheid vaak ver te zoeken is.³⁹

Bij de Nederlandstalige Vrouwenraad

(NVR) lijkt religie op het eerste gezicht gemengde gevoelens op te roepen. Als koepel van zo’n veertig organisaties vertegenwoordigt de NVR een belangrijke stem in het Nederlandstalig feministisch landschap. De Raad is pluralistisch: zij wenst op basis van consensus een waaier aan vrouwenorganisaties te vertegenwoordigen. Deze structuur maakt het voor de NVR tot nu toe onmogelijk om met een eenduidig standpunt naar buiten te komen rond hoofdzaakverboden, de verscheidenheid aan visies op dat vlak is binnen de Raad te groot en onoverbrugbaar. Vrijzinnige Vrouwen (VV), de feministische werkgroep van de Humanistisch-Vrijzinnige Vereniging, vormt een klein onderdeel van de Nederlandstalige vrouwenbeweging, en hun strikt antireligieuze stellingnamen kunnen niet als representatief worden opgevat voor het bredere landschap van de vrouwenbewegingen. Wel vinden hun standpunten momenteel aansluiting bij de secularistische vertogen die een aantal politici en opiniemakers hanteren in het publieke debat over integratie, minderheden, de islam en de hoofdzaak.⁴⁰ Deze aansluiting versterkt aan beide kanten de overtuiging over de onverenigbaarheid van religie en emancipatie in de multiculturele samenleving en vergroot daarmee ook het draagvlak voor antireligieuze sentimenten. Kleinere linkse organisaties zoals het Vrouwen Overleg Komitee (VOK), ella en het autonome protestplatform Baas Over Eigen Hoofd! (BOEH!) komen grotendeels overeen in hun kritische houding in het publieke debat en (relatieve) openheid ten aanzien van religie. Met de folder “Een Feministische Kijk op de Multiculturaliteit” stelt het VOK zich kritisch op ten aanzien van antireligieuze sentimenten die hun inziens vooral bij vrijzinnige denkers en opiniemakers (waaronder feministen) te vinden zijn en die meestal gericht zijn tegen moslimminderheden. Religie verschijnt hier dus vooral als een aandachtspunt binnen de antiracistische houding en strijd.⁴¹ Ella spreekt als kenniscentrum op vlak van gender en etniciteit vanuit de ervaringen en emancipatietrajecten van allochtone meisjes en vrouwen. Het benadrukt de manier waarop seksisme en racisme op elkaar inwerken en daarbij de kansen van meisjes en vrouwen uit migrantengroepen beperken. Het strijdt dan ook tegen “racisme en seksisme, én de combinaties ertussen”.⁴² Ook bij ella verschijnt religie wanneer er gereflecteerd wordt over de negatieve beeldvorming die discriminerend uitpakt voor minderheden en vrouwen uit minderheidsgroepen.⁴³ Religieus feminisme is geen centrale bezigheid voor ella, hoewel de organisatie in sommige van haar activiteiten wel bijdraagt aan reflectie op religieuze visies en waarden en progressieve interpretaties onder de aandacht brengt. Zo ging ella eind 2012 een samenwerking aan met MANA, een expertisecentrum voor islamitische culturen. Ella, MANA en De Buren organiseerden gezamenlijk een lezingenreeks rond emancipatie, feminisme en religie, die plaatsvond in Antwerpen, Brussel en Gent. Deze lezingenreeks zette aan

Poster uit de BOEH! campagne 'Hoofddoek? De Vrouw Beslist', waaraan 21 bekende Vlamingen meewerkten.

tot genuanceerde en kritische discussies over de implicaties van religieuze tradities voor vrouwen en de mogelijkheden en barrières voor emancipatie die daaruit voortkomen. Bij ella verschijnt religie dus op verschillende manieren in haar visies en activiteiten.⁴⁴

BOEH! vormt sinds 2007 een uniek autonoom platform van vrouwen van verschillende levensbeschouwelijke overtuigingen die de handen ineen hebben geslagen uit protest tegen hoofddoekverboden.⁴⁵ Het protestplatform hekelt reguleringen van de hoofddoek omdat deze leiden tot de uitsluiting van gesluisde moslimmeisjes en –vrouwen van onderwijs en tewerkstelling.⁴⁶ BOEH! baseert zich op het idee van keuzevrijheid en geloof in een veelvoud aan vormen van vrouwenemancipatie, waarbij de islam wordt gezien als een mogelijk kader voor feminisme. BOEH! heeft met haar activisme op unieke wijze publiekelijk getoond dat een religieuze identiteit goed te verzoenen valt met een feministische overtuiging én met feministisch activisme. Religie, islam in het bijzonder,

wordt hier dus affirmatief benaderd met het oog op de zelfontplooiing en emancipatie van vrouwen.⁴⁷ Het VOK, ella en BOEH! vertegenwoordigen echter een meer radicale, linkse en pluralistisch ingestelde stroming binnen de Nederlandstalige vrouwenbeweging. Gily Coene en Chia Longman concluderen in hun bespreking van het Belgische hoofddoeken-debat dan ook dat Nederlandstalige vrouwenorganisaties aanzienlijk variëren in hun positie ten aanzien van de hoofddoek, mede afhankelijk van hun etnische, regionale, filosofische en politieke achtergronden. Opvallend is wel dat activisme tegen hoofddoekverboden heeft geleid tot een toegenomen aandacht voor de status en behoeften van vrouwen uit etnische minderheden, zowel binnen de vrouwenbeweging als op het institutionele domein, met name in het gelijkekansenbeleid. De hoofddoekcontroverse heeft, zo observeren de auteurs, naast het bestendigen van vooroordelen over de islam, ook meer inhoudelijke debatten uitgelokt over religie, vrouwen, de staat en de samenleving,⁴⁸ binnen en

buiten de vrouwenbeweging.

Deze korte schets van verschillende Nederlandstalige vrouwenorganisaties en hun relaties tot religie maakt duidelijk dat ook vandaag de dag een grote meervoudigheid aan visies en praktijken bestaat ten aanzien van feminisme en religie. Een belangrijke factor die de mate van openheid ten opzichte van religie in Vlaanderen bepaalt, is de toenemende dominantie van seculiere vertogen en wereldbeelden en de secularisering vanaf de jaren zeventig, dit op zowel algemeen maatschappelijk vlak als binnen de vrouwenbeweging. Met andere woorden, seculariteit – levensvisies en praktijken die zich niet (direct) laten inspireren of inkaderen door godsdienst – is normatief geworden. De opkomst van secularistische stemmen kan wellicht worden verklaard als een poging tot een bestendiging van verschuivende machtsverhoudingen tussen groepen mensen in de samenleving op basis van levensbeschouwelijke (en etnische) identiteit. Volgens Kathleen Sands, onderzoekster in religiestudies, lijken sommige vrouwenorganisaties en individuele feministen in deze context opzettelijk hun eigen religieuze geschiedenis en wortels te vergeten.⁴⁹ Seculariteit blijft dan ook in de discussies over de mogelijkheid van emancipatie binnen religieuze kaders vaak comfortabel buiten beeld. Dat geldt voor het publieke debat in het algemeen, maar ook voor de houding en stellingnamen van de vrouwenorganisaties in het bijzonder. Dit zorgt voor de productie en bestendiging van het idee dat emancipatie per definitie voordeel heeft bij secularisme (als politieke ideologie) en bij een seculariserende samenleving (waar het belang van religie in het publieke leven afneemt). Seculariteit vormt het normatieve en onzichtbare kader voor vooruitgang en emancipatie.⁵⁰ De excursies uit voorgaande paragrafen hebben al getoond dat religieuze kaders net zo goed een mogelijkheid bieden om interne kritiek te formuleren en te werken aan progressieve verandering. Juist vanuit een feministisch perspectief dienen we de kritische focus dus te verschuiven en religie niet louter als een problematische factor te beschouwen. Hoe zit het met de historische en huidige relaties tussen feminisme en seculariteit? En wat betekent het precies wanneer vandaag de dag feministische bezorgdheid wordt geuit omtrent seculariteit?

Het verleggen van de focus: feminisme en seculariteit

Seculariteit wordt vandaag bestudeerd vanuit verschillende disciplines, waaronder filosofie, theologie, literatuur, geschiedschrijving, culturele theorie, sociologie en antropologie. Volgens een interdisciplinaire logica wordt seculariteit dan ook best benaderd vanuit diverse analytische invalshoeken, zoals discoursanalyse en historisch en etnografisch onderzoek. Het baanbrekende werk van Janet Jakobsen en Ann Pellegrini richt zich op seculariteit als een dominante formatie van verschillende,

>>

maar sterk samenhangende discoursen. Deze auteurs bieden een kritische omschrijving van dominante narratieven over seculariteit.⁵¹ De seculariseringsthesis, zo stellen zij, verbindt noties als moderniteit, rationaliteit en universalisme in een lineair ontwikkelingsnarratief dat niet alleen beschrijvende maar ook morele implicaties heeft. Dit narratief is door onderzoekers sterk bekritiseerd,⁵² maar domineert nog altijd in onderwijs en in politieke en publieke debatten. Het narratief over secularisering bevat volgens de auteurs een aantal veronderstellingen die in grote mate bijdragen aan de morele en politieke kracht ervan: 1) se-

culariteit bloot te leggen, hopen de auteurs te interveniëren in de morele legitimeringen die worden gehanteerd bij de uitoefening van moderne seculiere vormen van politieke macht. Ze tonen hoe de discursieve koppeling tussen seculariteit en vrijheid en emancipatie is ingebed in een breder vertoog over secularisering, verlichting, scheiding van Kerk en Staat, rationalisering, autonomie en modernisering.⁵³

In het kritisch nadenken over seculariteit en emancipatie is een historisch perspectief wederom aangewezen. Volgens de Amerikaanse historica Joan Scott is de dominante opvatting van secularisme als een eenduidig historisch

niet als vanzelfsprekend kunnen beschouwen. Scott stelt dan ook in navolging van het werk van de antropoloog Talal Asad⁵⁶ dat seculariteit niet enkelvoudig, uniek is wat betreft historische ontstaanswijze en een instabiele historische identiteit bezit. Seculariteit functioneert door middel van een reeks van sterk gegenderde opposities, zoals het politieke versus het religieuze, en de publieke ruimte versus de privé-sfeer. En, zo benadrukt Scott, door het opzetten van een oppositie tussen de rede en wat gezien wordt als de vrouwelijke natuur. Seksueel verschil werd/wordt gekoppeld aan irrationaliteit, emotie en natuur op basis van het idee van het seksueel afwijken van de vrouw ten opzichte van de man en de normatieve mannelijke rede. Een genuanceerde benadering biedt ruimte voor inzicht in de trajecten van zowel religie als seculariteit, en staat ons toe de veronderstelde binaire oppositie te destabiliseren. Zo kan de focus worden verlegd naar de wederzijdse historische en discursieve afhankelijkheid van religie en seculariteit, en naar de sociaal-politieke trajecten die hieruit voortkomen.⁵⁷

Feministische theoretici verleggen dan ook in toenemende mate de focus naar seculariteit als een vorm van discours ingebed in politiek-sociale machtsverhoudingen. Ze uiten kritiek op de mechanismen van uitsluiting die huidige vertogen over seculariteit met zich meebrengen. Zij deconstrueren het rigide denken in termen van een onderscheid tussen de categorieën 'religie' en 'seculier' in discoursen over integratie, etnische minderheden en vrouwen uit etnische minderheden. In hedendaagse multiculturele samenlevingen heeft dit denken nefaste uitwerkingen. Joan Scott en de filosofe Judith Butler stellen dat vertogen gebaseerd op een rigide en hiërarchisch onderscheid tussen deze categorieën medeplichtig zijn aan discriminatie, uitsluiting en marginalisering van religieuze gemeenschappen.⁵⁸ Butler verwijst naar de culturele normen die in toenemende mate in Europese landen gezien worden als vereisten voor het verkrijgen van burgerschap door migranten. Ze argumenteert dat 'seculiere vrijheden' worden ingezet als een dwanginstrument om etnische minderheden en migranten te assimileren of buiten de grens te houden. Gaat het hier wel om vrijheid, of eerder om het veiligstellen van het blanke en seculiere karakter van het hedendaagse Europa, zo vraagt zij zich af, "in ways that do not interrogate the violence that underwrites that very project?"⁵⁹

Zo komen de argumenten van voorstanders van hoofddoekverboden – veelal geformuleerd in termen van de noodzaak de seculariteit van de publieke sfeer te beschermen en moslimvrouwen te emanciperen – voort uit een discours dat tegelijkertijd seculiere, nostalgische en neokolonialistische kenmerken vertoont. Sociologe Sarah Bracke omschrijft seculiere nostalgie als een transformatie van het seculiere regime op basis van de veronderstelde noodzaak de seculariteit en diversiteit van de publieke sfeer te waarborgen.⁶⁰ De 'bescha-

Poster van de lezingenreeks 'Tussen Ziel en Zonde', georganiseerd door ella en MANA in samenwerking met De Buren in 2012.

cularisering gaat hand in hand met rationalisering, wat in de Europese context heeft geresulteerd in de Verlichting; 2) sociale en structurele differentiatie als kenmerk van het seculariseringproces, zoals de scheiding van kerk en staat, heeft geleid tot een autonome samenleving; 3) rationalisering en autonomie bieden vrijheid van religieuze autoriteiten, emancipatie en bevrijding in de publieke sfeer, en brengen daarmee de mogelijkheid tot democratie voort; 4) de Europese Verlichting produceert vormen van rede die universele geldigheid kennen in tegenstelling tot de specifieke claims van religieuze tradities; 5) alle voorgaande aspecten tezamen maken deel uit van een bepaalde conceptie van moderniteit, die gekenmerkt wordt door de veronderstelling van vooruitgang ten opzichte van het verleden. Door deze basisveronderstellingen omtrent se-

kader voor vooruitgang en emancipatie te rooskleurig.⁵⁴ Met een analyse van de geschiedenis van de Franse Revolutie toont zij dat de revolutie niet automatisch heeft geleid tot gelijke rechten voor vrouwen. Zo moesten feministen een harde strijd leveren om het stemrecht voor vrouwen te verkrijgen. Dit werd hen door de Franse revolutionairen van het eerste uur onthouden omdat zij vrouwen zagen als te emotioneel en beïnvloed door katholieke autoriteiten en dus onbekwaam voor het stemrecht. Uit onderzoek van Jan Art en Thomas Buerman blijkt overigens dat de negentiende-eeuwse antiklerikale beweging in Vlaanderen dezelfde argumenten gebruikte tegen het stemrecht voor vrouwen.⁵⁵ Deze analyses tonen dat we een eenduidige historische gevolgtrekking tussen de scheiding van kerk en staat en verbeteringen in de positie en status van vrouwen

vingsmissie' ligt in de neiging om moslim-vrouwen te redden uit handen van hun barbaarse en onderdrukkende mannen en hen (voor het oog) gelijk te maken met en aan seculiere blanke vrouwen.⁶¹ Voorstanders van hoofddoekverboden lijken zich niet te realiseren dat de debatten en hoofddoekregulaties stigmatiserend zijn voor moslimvrouwen, hun keuzevrijheid eerder beperken dan verbreden en hen een plaats toewijzen van waaruit ze moeten spreken en handelen en waar ze zich lang niet altijd thuis voelen.⁶² Bovendien is een anti-hoofddoekopvatting in een seculiere publieke ruimte juist vijandig aan diversiteit,

is een seculier blikveld in de huidige context normatief en werkt daarmee bij tijd en wijle onderdrukkend voor bepaalde vormen van vrouwelijke, al dan niet feministische, religiositeit. Deze context bemoeilijkt dialoog en samenwerking tussen feministen van verschillende levensbeschouwelijke overtuigingen.⁶⁴

In het publieke debat krijgt de criticus die de focus verschuift naar de seculariteit nogal eens het verwijt de wereldwijde impact van conservatieve religieuze instanties en ideologieën op lokaal politiek beleid, de praktijk van *non-governmental organisations* en de levens van mensen te bagatelliseren. Uiteraard kan

ontbreekt. Deze blinde vlekken impliceren een seculiere feministische strijd tegen religie. En deze implicatie plaatst religieuze vrouwen en religieus geïnspireerd feminisme buiten spel.

Zoals Sarah Bracke en Nadia Fadil beargumenteren, is er allereerst een ontmanteling van de antikerikale reflex nodig.⁶⁷ Religieuze tradities zijn immers niet enkel de behoeders van conservatieve en vrouwonvriendelijke praktijken, maar behelzen ook de feministische theologie en liberale interpretaties en praktijken. Een doctrinair gebruik van het secularisme en een essentialistische benadering van religieuze tradities van met name culturele 'anderen'⁶⁸ helpt de vrouwenbeweging niet verder in het uitbouwen van een variëteit aan emancipatiemodellen en solidaire samenwerkingsverbanden over verschillen heen.

Ik ben ervan overtuigd dat het discours dat feminisme en religie als tegengestelden positioneert en seculariteit als normatief kader hanteert, doorbroken dient te worden – allereerst binnen de vrouwenbeweging. Ik pleit voor wat feministische theoretici en onderzoekers, zoals Rosi Braidotti en Eva Midden, een postseculier feministisch perspectief noemen. Zo'n perspectief gaat in tegen het idee dat feminisme per definitie seculier moet zijn.⁶⁹ Het durft de uitdagende en belangrijke theoretische en politiek-activistische vraag te stellen:

"If the traditional secularization narrative is the basis for a [feminist] politics marked by narrow choices, what other possibilities are there for imagining contemporary [feminist] political contexts?"⁷⁰

Een postseculier feministisch perspectief houdt een aantal narratieve verschuivingen in. In de eerste plaats moet de manier waarop seculariteit en hedendaags seculier feminisme is beïnvloed door religie en religieus geïnspireerd feminisme (en vice versa) erkend en herwaardeerd worden. Zowel seculariteit als religie kennen een veelvoud aan historisch bepaalde en lokale verschijningsvormen en morele raamwerken waarbinnen individuen en groepen hun levens ontplooiën en progressieve strijd voeren.⁷¹ Een postseculier perspectief benadert levensbeschouwelijke verschillen tussen vrouwen positief en voert een dialoog. Het vormt de basis voor de ontwikkeling van een meer inclusieve vorm van antiracistisch feminisme,⁷² die broodnodig is in de Belgische context. Postseculier feminisme, als huis van verschil,⁷³ strijdt tegen alle vormen van machtsongelijkheid en uitsluiting van individuele vrouwen en groepen vrouwen – en van alle andere individuen en groepen die buiten de blanke, mannelijke, heteroseksuele, seculiere, middenklassenorm vallen.

Ik ben er sterk van overtuigd dat we zowel in theorievorming als in activisme rekenschap moeten afleggen van de specifieke locaties en lichamen van waaruit we spreken en handelen. De kritische vraag naar het wie, waarom en namens wie is essentieel om universaliserende en paternalistische uitspraken en praktijken te vermijden. Een reflecterende blik op machtsposities en –verhoudingen is evengoed een

>>

Folder VOK Een Feministische Kijk op de Multiculturaliteit, 2005

in plaats van dat het deze beschermt. Uit de hoofddoekdebatten blijkt dat seculariteit geen emancipatorisch kader voor alle vrouwen is, maar net een vorm van onderdrukking van bepaalde vormen van, al dan niet feministische, vrouwelijke religiositeit en identiteit. Een dogmatisch seculier discours pretendeert dat begrippen als 'neutraliteit', 'secularisme' en 'seculier' eenduidig zijn qua betekenis en invulling.⁶³ Het werpt zich op als hét kader voor de emancipatie van vrouwen en recreëert en bestendigt de moeilijke relatie tussen feminisme en religie.

Afsluitend: naar een postseculier perspectief

De historische en huidige relatie tussen feminisme, religie en seculariteit blijkt meervoudig, gelaagd en complex. In termen van macht

dit niet de bedoeling zijn. In bredere zin is het cruciaal dat vrouwenorganisaties de intersecties tussen religie, politiek en het dagelijks leven in de gaten houden daar waar de rechten en keuzevrijheid van vrouwen het onderspit delven.⁶⁵ Tegelijkertijd is het problematisch dat zowel een deel van de hedendaagse vrouwenbeweging als het publieke debat vooral aandacht hebben voor de conservatieve en onderdrukkende kanten van religie, maar geen oog lijken te hebben voor de positieve en mogelijk emanciperende aspecten van religie in de levens van vrouwen. De liberale tendensen die in alle religieuze tradities bestaan en de historische en hedendaagse inspanningen van religieus geïnspireerde feministen voor een meer gelijke wereld lijken te vaak niet te worden erkend.⁶⁶ Bovendien is het problematisch dat een kritische blik op seculariteit veelal

vereiste voor religieuze als seculiere standpunten, positioneringen en lichamelijke ervaringen. Een bewuste politiek van locatie,⁷⁴ ofwel gesitueerd feministisch spreken, luisteren en handelen, gaat niet samen met de uitsluiting van religie als mogelijke inspiratiebron en leefkader voor vrouwen en van religieuze vrouwen als feministische actoren en partners in samenwerking.

Kleinere linkse feministische organisaties en groepen als VOK, ella en BOEH! bieden met hun (relatieve) openheid naar de thematiek van feminisme en religie al enkele richtingaanwijzers voor wat postseculier feministisch activisme kan inhouden en doen. Alleen een postseculier feminisme kan coalities tussen vrouwen van verschillende levensbeschouwelijke achtergronden werkbaar maken en houden.

///

Noten:

- Met dank aan Sophie Withaecx, de redactie van *Historica* en de anonieme reviewer voor het meelesen, meedenken, tips en literatuurverwijzingen die allemaal hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit artikel.
- <http://www.vrouwenraad.be/content.aspx?Pagelid=698>
- K. Aune, 'Much less religious, a little more spiritual: the religious and spiritual views of third-wave feminists in the U.K.', in: *Feminist Review*, 2011, 97, pp. 32-35; R. Braidotti, 'In spite of the times: the postsecular turn in feminism', in: *Theory, Culture & Society*, 2008, 25, 6, 1-24.
- N. van den Brandt, 'Religie split Vlaamse vrouwenbeweging', in: *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 2012, 68, 6, pp. 49-57.
- Sara S'Jegers, *Een feminisme voor alle vrouwen? De witte vrouwenbeweging in Vlaanderen in relatie tot multiculturaliteit, 'allochtone' vrouwen(organisaties) en het hoofddoekendebat*. Master thesis, VAO Vrouwenstudies Antwerpen, 2005.
- A. Decoene & J. Lambelin, 'Feminisme a-Dieu? De transformatieve kracht van feministische theologen in België', in: *Sophia, Genderstudies: Een genre apart? Een stand van zaken*, Colloquium, Brussel, 2009.
- S. Bracke & N. Fadil, 'Tussen dogma en realiteit: secularisme, multiculturalisme en nationalisme in Vlaanderen', in: K. Arnaut e.a. (red.), *Een eeuw in een kooi: de grenzen van het multiculturele Vlaanderen*, Antwerpen, 2009, pp. 93-110.
- A.C. Mulder, 'Twee geloven op een kussen: over feminisme en religie', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2004, 7, 1, redactioneel.
- C. Longman & G. Coene, 'Is zingeving vrouwelijk?', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2008, 11, 3, pp. 2-5.
- A. T. Allen, 'Religion and gender in modern German history: a historiographical Perspective', in: K. Hagemann & J. H. Quataert (red.), *Gendering Modern German History: Rewriting Historiography*, New York/Oxford, 2007, pp. 190-207.
- R. Braidotti, 'In spite of the times ...', pp. 3.
- R. Braidotti, 'In spite of the times ...', pp. 3-4.
- K. Roggeman, 'Feminisme en religie', in: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 2012, 46, 2, pp. 95-101.
- K. Aune, 'Much less religious ...'.
- K. Aune, S. Sharma & G. Vincett, *Women and religion in the West: challenging secularization*, Aldershot/Burlington, 2008.
- K. Aune, 'Much less religious ...', pp. 48.
- R. Braidotti, 'In spite of the times ...', pp. 7-8.
- K. Aune, 'Much less religious ...', pp. 49-50.
- A. Braude, 'A religious feminist – who can find her? historiographical challenges from the National Organization for Women', in: *The Journal of Religion*, 2004, 84, 4, pp. 555-572; A. van Drenth & F. de Haan, *The Rise of Caring Power*, Amsterdam, 1999, pp. 24.
- U. Jansz, 'De ergste vijand: levensbeschouwing en feminisme in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2008, 11, 3, pp. 19-32.
- A. T. Allen, 'Religion and Gender ...', pp. 193.
- A. T. Allen, 'Religion and Gender ...', pp. 195.
- J. Carlier, 'De verzuiling voorbij: een transnationale 'verweven' geschiedenis van de eerste feministische golf in België', in: *Uitgelezen*, 2010, 16, 4, pp. 3.
- J. Carlier, 'De verzuiling voorbij ...'.
- J. Carlier, 'De verzuiling voorbij ...', pp. 5.
- J. Carlier, 'De verzuiling voorbij ...', pp. 6.
- M. Michielssen, 'Gender en Humanisme: Voor een combattief

- vrijzinnig feminisme', in: *Antenne*, 2009, 27, 2, pp. 5-10.
- B. Latré, *Strijd en inkeer: De kerk- en maatschappijkritische beweging in Vlaanderen*, Leuven, 2011.
- A. Decoene & J. Lambelin, 'Feminisme a-Dieu? ...'; S. Smits, 'Hoer noch heilige': Vrouwen op zoek naar een alternatief vrouwbeeld uit onvrede met het christelijk discours: Een discourseanalyse van de *Vrouw en Geloofkrant* en *Symforosa*, Master thesis, UGent Geschiedenis, 2011.
- Latré, *Strijd en inkeer* ...
- Latré, *Strijd en inkeer* ... pp. 429.
- Latré, *Strijd en inkeer* ...
- S. Smits, 'Hoer noch heilige' ...
- S. Smits, 'Hoer noch heilige' ...
- K. Roggeman & I. Dequeecker, 'Feminisme in Vlaanderen: Op zoek naar de identiteit van het Vlaams feminisme van de tweede golf', in: *Rosa Uitgelezen*, 2005, 11, 4, pp. 1-7.
- 'Uit het vaderhuis: Emancipatie en het veelkleurig geloven van vrouwen', themanummer van *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 2012, 68, 6.
- R. Maes, 'Feministische theologen: Tussen structuren en secularisme', in: *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 2012, 68, 6, pp. 59-65.
- S. Azabar, 'Jihad voor het feminisme', in: *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 2012, 68, 6, pp. 67-74.
- S. S'Jegers, 'Een feminisme voor alle vrouwen ...'; G. Coene & C. Longman, 'Gendering the Diversification of Diversity: The Belgian Hijab (in) Question', in: *Ethnicities*, 2008, 8, 3, pp. 302-321.
- <http://www.h-vv.be/vrijzinnige-vrouwen-voor-hoofddoekenverbod>; S. Bracke & N. Fadil, 'Tussen dogma en realiteit ...'.
- De visie van het VOK is terug te vinden in de folder 'Een Feministische Kijk op de Multiculturaliteit', gepubliceerd in 2005 en te downloaden via: <http://www.vrouwendag.be/images/stories/multiculturaliteit.pdf>. Ook het recente artikel door Kitty Roggeman in het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* kan worden beschouwd als een visie voortkomend uit interne discussies in het VOK over religie en feminisme: K. Roggeman, 'Feminisme en Religie ...'.
- <http://www.ellavzw.be/vrouwen/ella-in-het-kort>
- <http://www.mo.be/opinie/waarom-de-strijd-tegen-homofobie-ook-een-strijd-tegen-racisme-vergt>
- http://www.deburen.eu/userfiles/files/2012_3/deBuren_brochure_2012_3.pdf
- <http://www.baasovereigenhoofd.be>
- <http://www.kifkif.be/actua/een-hoofddoekjes-achter-de-kassa-maar-voor-de-kassa-zijn-ze-meer-dan-welkom>
- A. Decoene & J. Lambelin, 'Feminisme a-Dieu? ...'; S. Smits, 'Hoer noch heilige' ...
- G. Coene & C. Longman, 'Gendering the Diversification ...'.
- K. Sands, 'Feminisms and Secularisms', in: J. Jakobsen & A. Pellegrini (red.), *Secularisms*, Durham, 2009.
- J. Jakobsen & A. Pellegrini (eds.), *Secularisms*, Durham, 2009.
- J. Jakobsen & A. Pellegrini, *Secularisms*.
- K. Aune, S. Sharma & G. Vincett, *Women and religion in the West* ...
- J. Jakobsen & A. Pellegrini, *Secularisms*.
- J.W. Scott, 'Sexualism', RSCAS Distinguished Lectures, Robert Schumann Centre for Advanced Studies, Florence, 2009.
- J. Art & T. Buerman, 'Is de katholieke man wel een echte vent?', in: *Historica*, 2007, 30, 2, pp. 27-29.
- T. Asad, *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*, Stanford, 2003.
- J.W. Scott, 'Sexualism'.
- J.W. Scott, *The politics of the veil*, Princeton/Oxford, 2007; J. Butler, 'Sexual politics, torture and secular time', in: *The British Journal of Sociology*, 2008, 59, 1, pp. 1-23.
- J. Butler, 'Sexual politics ...', pp. 5.
- S. Bracke, 'Subjects of debate: secular and sexual exceptionalism, and Muslim women in the Netherlands', in: *Feminist Review*, 2011, 98, pp. 28-46.
- G. Coene & C. Longman, 'Voorbij de onzichtbaarheid van naar een verdere stigmatisering van 'de allochtone vrouw' in een actief pluralistisch Vlaanderen?', in: *Migrantstudies*, 2006, 22, pp. 31-40; J.W. Scott, *The politics of the veil*.
- N. van den Brandt, 'De wording van een feminist: een analyse van het narratief van een moslimactiviste in Antwerpen', in: *Tijdschrift voor Gender Studies*, 2012, 15, 2, pp. 19-31.
- S. Bracke & N. Fadil, 'Tussen dogma en realiteit ...'.
- N. van den Brandt, 'Vrouwen in gesprek: het kritisch oefenen en realiseren van interculturele vaardigheden in een gemengde samenleving', in: I. Pisters, A. van Dienderen & C. Longman (red.), *Guess who is coming for dinner: liber amicorum voor Rik Pinxten*, Gent, 2012.
- S. Razavi & A. Jenichen, 'Critical intersections: the politics of gender and religion', in: *Open Democracy*, 1 February 2011, <http://www.opendemocracy.net/anne-jenichen-shahra-razavi/critical-intersections-politics-of-genderand-religion>.
- S. Bracke & N. Fadil, 'Tussen dogma en realiteit ...'.
- S. Bracke & N. Fadil, 'Tussen dogma en realiteit ...'.
- C. Longman, 'Priesteres van de miniatuurtempel: joodsorthodoxe vrouwen, onderdrukt, empowered of geëmancipeerd?', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2004, 7, 1, pp. 18-29.

- R. Braidotti, 'In spite of the times ...'.
- J. Jakobsen & A. Pellegrini, 'Times Like These', in: J. Jakobsen & A. Pellegrini (red.), *Secularisms*, Durham, 2009, pp. 17.
- J. Jakobsen & A. Pellegrini, *Secularisms*.
- E. Midden, 'Geloof in feminisme: Ayaan Hirsi Ali en de relatie tussen religie, secularisme en feminisme', in: *Historica*, 2007, 30, 2.
- S. Bracke, 'Het verschil kennen: ...'.
- A. Rich, 'Notes towards a politics of location', in: A. Rich (red.), *Blood, bread and poetry: selected prose 1979-1985*, London, 1987.

Nella van den Brandt (1983) is promovendus aan het Centrum voor Interculturele Communicatie en Interactie aan de vakgroep Talen en Culturen aan de Universiteit van Gent.

Contact: Hendrikapetronella.vandenbrandt@ugent.be

Catherine Hall (1946) is Professor of Modern British Social and Cultural History at University College London (UCL). Co-authoring with Leonore Davidoff, Catherine Hall wrote the influential work *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850*. First published in 1987, the book reshaped perceptions of middle-class society and gender relations. Moving away from the idea of 'separate spheres' – which confined women to the private sphere of domesticity, while positioning men within the public sphere of power – Hall and Davidoff freed family history from the realm of the strictly private and repositioned it as one of the driving forces behind history's great transformations. Although Catherine Hall's earlier work has mainly focused on gender and class history, her research since the 1990s attempts to re-think the relationship between Britain and its empire in the nineteenth and twentieth centuries. As such, she is the Principal Investigator of a current UCL History project investigating the structures and legacies of British-Caribbean slave-ownership in the eighteenth and nineteenth centuries, and she has recently published the book *Macaulay and Son: Architects of Imperial Britain* (2012).

© Lijie Wang

Looking back to when *Family Fortunes* was first published twenty-six years ago, what do you think was the book's main contribution to Social and Cultural History?

Why do you think that this book in particular became so influential in gender history?

have really been overturned. They have been critiqued, but I have gone on working on the nineteenth century and I still think that many of those arguments hold.

The book obviously didn't think, at all, about race and nation, which was what I later went on to think about. As soon as the book was finished, things had moved politically and the whole question of race had come much more to the surface of British society and I myself was much more involved in thinking about it. And thus, turning to that, made me see the striking absences in the book. Reworking the material, now thinking about it through the lens of race, ethnicity and nation, rather than through the lens of gender and class, just made me realise how much more complicated it all was and how race and ethnicity are both also crucial axes in social organisation and political organisation. So I'd say that was a central absence, and so was politics. *Family Fortunes* was designed in the late 1970s and writ-

ten mostly in the first half of the 1980s. So, you know, preoccupations change, and hopefully one changes with them.

Would you say this was a change mainly within the field of academics or were your personal interests also shifting?

It is always both. I'd say that all my work has been driven personally and politically, both with a small p and with a large P. I'm a very committed historian and I don't believe in historical objectivity. I do believe in exploring topics with as open a mind as possible. But I do not believe it is possible to write objective history. Our own minds, our imaginations, our own ways of thinking always enter into how we frame a project, how we read the documents that we are reading and how we interpret them. And I do not think that is wrong. I just think that is how it is. Writing history is an interpretative practice.

Has personal experience influenced your research interests, or how did you become interested in the topics you have studied throughout your academic career?

In the early 1970s, at the time of the development of the women's movement, I was teaching women's history, as we called it then, to adults. And there were no books or articles. It is extraordinary, the way in which the field has grown. And then in the 1980s, I was involved in a lot of political discussions, again in the women's movement, around questions of race and the absence of race in white feminist thought. That was part of what drove me to start doing work on the Caribbean. But also, it was my own family and my children being half Jamaican and knowing Jamaica and getting interested in Jamaica and thinking: this is a very interesting place, why don't I know more about it? So it's been an incredible pleasure, actually, to learn about another place, having started off as a British historian and being very fascinated by my own society, but then coming to think about it from the perspective of other places. This gives you a different take on things.

Do you think personal experience has a fruitful role to play within academic History?

If I take the example of my most recent book about Macaulay, one thing that was really fascinating was working on the life and work of a historian and thinking about myself writing about him and thinking about using my mind to analyse what I thought was the relationship between his personal life and his writing. And of course thinking: okay, so what's the relationship between my personal life and my writing? It was a voyage of discovery about myself as well as about him, to try and understand him in that way and a kind of increasing understanding of myself. I mean, why do some people like doing history and writing

history? What is it? What are you looking for? Why does it feed you and why is it creative for you in the ways that it is? It is making sense of oneself in the world, of where you have come from and the choices you have made. I think all that is part of doing historical work and obviously people do that in different ways. I don't think I could ever have written about Jamaica in the ways that I did if I hadn't known it through family as well as through reading missionary reports, newspa-

Catherine Hall in her office

pers, diaries and all that. I think knowing places, spending time, being in the places that you work on, looking at them, trying to put yourself into them, is very important.

***Family Fortunes* is a seminal text in gender history. However, the term 'gender' is absent in the title of the book. Was this a conscious choice?**

When the book was published in 1987, gender was still not in common currency as a term. Joan Scott's classic article (*Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, 1986) came out much the same time that *Family Fortunes* came out. We were looking for a title that would invite people, and I think if we had called it *Gender and Class* in Birmingham and East Anglia, for example, it wouldn't have been very catchy (laughs). So I think I have always wanted titles that I thought people could remember, something that catches an idea that connects into the book but that is also memorable in some way. But I also think that it was not in the title because we didn't

just want historians of women to read it and we really wanted *just* historians, i.e. all those historians, men mainly, that were working on class, to read it. We really had hopes that they would grasp it, but we were a bit ambitious. It has taken a very long time (laughs) and there are still many people who are not interested in that way of thinking.

Why is that do you think?

Initially, there was huge resistance to the whole idea of women's history and gender history. And later people just thought they could avoid it, that somebody else could do it. And I think what we hoped in the eighties was that thinking through gender as well as thinking through class would become the mainstream. And clearly, now, many people, probably mostly younger men who are historians, are prepared to think like that. But there are still a lot of historians working who pay absolutely no attention to questions of gender and never mind race! To move out of your familiar groves is very uncomfortable for some people and, likewise, to think that history is a subject that should be thought about politically. Of course, everyone thinks about it politically, but whether they admit that is what they are doing is another matter. We have seen it so much in relation to the re-writings of imperial history that have been at the centre of my work for the last 15 years or so. There has been huge hostility from sort of old style imperial historians who are just really angry at people doing things differently. And I think that was also the case in relation to gender in the earlier period.

That makes one think about the implications of your work, about what it is actually doing and why it is so aggravating to some.

Yes, well of course it is also aggravating because it stirs people up personally, it's not just a matter of scholarship. It definitely is disturbing.

Could it be a strategically smart move to render the concept of gender implicit in historical work, for example by omitting it from titles?

I think what we have to hope for is that it just becomes sort of automatic. That questions relating to women and men become simply part of the way in which people approach every kind of topic. The world is full of half women and half men. It's just so obvious once you do things like that. Things have shifted obviously. Things have shifted a lot, but they haven't shifted enough.

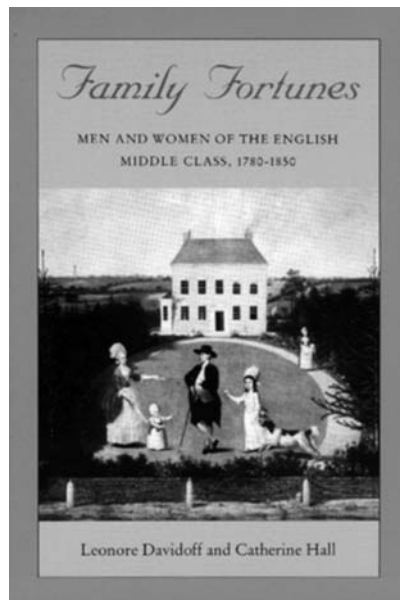
You have repeatedly been described as a feminist historian. Was this a title attributed to you by others or do you yourself identify as such? If so, why?

I definitely identify myself in that way. And it

was a very positive choice. My whole thinking was transformed by becoming a feminist and being involved in the women's movement in Britain from the late 1960s onwards. It gave me a way of thinking about the world, but it also gave me an identity and a community which was tremendously important and has carried on to be very important. The group of women that I have worked with for many years has provided a kind of home, an intellectual home, and very deep friendships. I think I have just been so fortunate to be part of that cohort. We had to work really hard. In the initial period we were outside the universities, we had absolutely no institutional base and it was a long struggle to be accepted, in so far as we are accepted today, within the mainstream of historical work. So, definitely I identify in that way (laughs). I'm very grateful for that identity.

How do you think becoming involved in feminism influenced your pathway as an academic historian?

I think it just completely changed it. I had started doing historical research as a postgraduate student and around that same time I got involved in the women's movement *and* I had a baby, which also completely changed my ways of thinking and my life. So these things all came together and then I just thought: I want to know about women's history. I found myself at home with a baby and I didn't have any friends who had babies, they were all students. It was a very peculiar situation to be in, very hard, isolated, and I started wanting to know about the history of housewives and what it meant to be a housewife. So that's where I began. And then that just grew from there and completely changed the work that I was doing. I was working on the medieval aristocracy. Although I was really fascinated by medieval history I stopped doing that and I decided that I wanted to be a modern historian. I wanted to do something that was of direct relevance to me and to the women who I

knew, and our lives and why we were in the situation we were in. What was this? What were we to call it? Domestic ideology? And what might that be? The process of working that out and then thinking about the historical roots of particular ways of thinking about the relationships between men and women etc. It really just grew out of all those preoccupations.

Did you feel influenced by this ideal of domesticity?

Well, I was. I was supposedly a full time graduate student, but actually I was a mother, running a house and with a husband who went to work. I started reading the work that had come out of the States, the very first kind of feminist texts, going back to works such as that by Betty Friedan. This was about exploring the self and exploring myself and the group of friends around me, about how we found ourselves in this situation. Who were we? What did it mean to be a wife and mother? Thinking about that identity of housewife, which is not an easy identity to occupy.

Did you come to look differently at your own identity by writing *Family Fortunes*?

I think for both Leonore and myself, the fact that we chose to work on families in the way we did was connected to the fact that we were ourselves embedded in webs of family. Obviously I think we were very right that family was at the heart of economic organisation and the current work that I'm now doing proves that systematically. But we were both puzzled in our different ways – she's fourteen years older than me – about being married to academics, about what place there is for you, about what our proper

responsibilities were as parents, how legitimate it was to pursue our own independent careers; all those questions. I didn't know it at that time, but looking back I am quite sure that one of the reasons why it worked well for us to work together was because we were both preoccupied with a lot of the same questions for ourselves as well as about the period we were exploring and the families we were looking at.

***Family Fortunes* seems to make the claim of doing general history instead of women's history. Is this important to you?**

Absolutely. I think gender is about the relationships between men and women. Although I think that women's historians do fantastic work and it is very important that people go on doing it, I am actually fascinated by how men have exercised the power that they have. And really, my work has, for a long time now, been more preoccupied with forms of masculinity and its relation to power. I haven't worked to nearly the same extent on women, but not because I do not think that is important, but because of the particular things I want to explore. And because the main actors, historically, have gone on being men, unfortunately (laughs). Which is not to say that women don't have historical agency, because of course they do, but not of the same kinds as men.

Does your current work similarly aim to do general history of the British empire instead of e.g. the history of slavery? Why?

Because I think one of the things I have been most preoccupied with, from the beginning really, is trying to contribute to the rethinking of British history, to define British history differently, to ensure that British history would be understood as something that includes questions of gender, that includes questions of race and that includes questions of empire. Seeing myself still very much as a British historian, seeing the society I live in and that the students I teach are the people who are going to go out and teach other people, I want to think that at the end of my work, some contribution will have been made to shifting the ground of how British history is being defined. And I think that you cannot seriously think about modern British history without thinking about the empire, or rather, if you do, it is a very narrow definition of what you are doing. So my current project of rewriting British history – which is a collective project – is a very important one to me.

When you compare your earlier work focusing on the history of class and gender with your current work investigating British colonial history, does your approach differ significantly or are certain tools from a gendered historical approach transferable to your current work?

The gender questions are absolutely central to >>

Professor Catherine Hall gives a UCL lecture entitled 'Towards a new past'

my current work too and, interestingly, take me back to some of the preoccupations in *Family Fortunes*. Because one of the things we discovered and that we did not expect, is that there are a large number of women slave-owners. Both in the Caribbean and in Britain there were women who owned enslaved people, often women, and who lived off the proceeds of renting these enslaved people out. In the database about the slave-owners (www.ucl.ac.uk/lbs) that we created of all the slave-owners who received compensation at the time of abolition, over forty percent were women. This was a real surprise because slave-ownership has always been thought of in terms of men, but there are actually lots of small-scale women slave-owners. For the most part, these women did not own the large estates or did not manage the huge plantations, but they might have owned, for example, five domestic slaves who they rented out. A lot of them were situated in the urban Caribbean, in Kingston in Jamaica or Bridgetown in Barbados. So, that's one way of going back to the centrality of women to capital formation. We are putting women back into the history of those people who benefited significantly from the fruits of slavery and slave-ownership. But also we are underlining, all the time, the centrality of family, inheritance and marriage patterns to capital formation. One of the big changes with this current project is that it is a collaborative one in which a lot of people are engaged including an economic historian. Consequently, we treat all those questions of the importance of women to the transmission of capital through marriage and inheritance, women as providing the social networks through which businesses are organised and the importance of women as the reproducers of class, literally as the women who bear chil-

dren and make the inheritance possible, in a much more systematic way than we did in *Family Fortunes*. And we are finding these mechanisms everywhere. I now think of family as one of the forms of the cement of empire, these networks of families, which cross the empire, people in the Caribbean, people in India, people here in Britain, people in Canada, sending younger sons to here, there and everywhere, developing these networks, nephews, uncles. It is extraordinary. So this is a real important angle of the work. We knew that family was central to the development of industrial capitalism in the early nineteenth century but we did not quite know how central.

Hence, you see a common interest in your work on gender and class history and your work on colonialism?

Yes. And I think, in a way, the book on Macaulay was also very important in this because that made me do work on political history. You know, high politics, Westminster Parliament, the House of Commons, which none of the earlier work that I had done was about. So it feels as if my work has come together as history. It is not just social history or just cultural history or just political history. It is History. Which is how it should be. The way in which history as a discipline has come to be so subdivided has not been helpful. Obviously you need expertise, but you also need to think holistically. Just as there is something wrong with doctors who only think about one part of the body and cannot think holistically, so there is something wrong with historians who only think about culture, or only think about gender, or only think about race, or only think about politics. Because,

actually, we live the connections. We live *through* the connections. So there is something very satisfying in coming to that.

There seems to be a thread in your work, i.e. an interest in the construction of identities which suited gender and/or racial agendas. Your work seems to be inspired by a strong interest in topics related to justice and equality, both in the sphere of sexism and racism. Consequently, what do you think is the importance of history to the present?

I think it is *so* important because the past lives on in the present and the past is a way of trying to understand the present. What we are looking at in terms of the legacies of slavery and slave-ownership is the ways in which ideas about race and racial hierarchies are constructed. Looking at the eighteenth, nineteenth and twentieth centuries, there are terrible continuities. We try to understand those and the ways in which the past lives on in the present. For all the changes that we have seen and the multicultural world in which we live, inequality is still increasing all the time and questions of race and immigration are absolutely bubbling away right across Europe, never mind anywhere else in the world. This research is addressing the problems of today through giving the past its own time but also seeing the ways in which it informs the present.

Which brings me to my last question. How do you perceive the relationship between academics and activism?

Well, there isn't a close enough one. I made the decision, quite a long time ago, to think about my educational work as the contribution that I can make, as a form of activism. I know it is not the same as many other kinds of activism, but it has an important part to play. And one of the aspects of the current project that we are working on is that we are building many connections outside of academia, relying on many people outside of academia to contribute to our project. It is a genuinely public collaborative project, which is terribly important. There is a fascination in the world out there with questions of family history and identity. Genealogy is an unbelievably popular subject, I think, because people feel that it is very hard to be rooted in this contemporary world. And on the very simplest level, that is what people are looking for, ways of connecting themselves to the world they live in and having some sense of a past and its relation to the present. Our collaboration with African Caribbean families who are doing work on their family history, who are trying to make sense of what slavery meant and what it still means in the present, how it still informs the lives people live in this society, never mind in the Caribbean, I think that is the form of activism that I can contribute to. ///

Pionier Mina Kruseman (1839-1922)

/ Kirsten Zimmerman /

Kruseman was een Nederlandse feministe, artieste en schrijfster, die bewust koos voor een leven in de spotlights. In 1873 verscheen haar roman *Een huwelijk in Indië*, een protest tegen het huwelijks- en echtscheidingsrecht. Uit deze roman droeg Kruseman voor op het podium. Ook uitte ze kritiek op de opvoeding van meisjes die enkel gericht was op het huwelijk en niet op maatschappelijke ontplooiing. Kruseman was in Nederland een van de eersten die met deze aanklacht kwam. In Nederlands-Indië ging ze een verhouding aan met de twintig jaar jongere fotograaf Frits Hoffman. Ze kregen samen twee dochters, die helaas in de wieg overleden. Kruseman zou nooit met hem trouwen. In Nederland was ze toen al in de vergetelheid geraakt. Onlangs verscheen er echter een biografie over deze activiste (zie bladzijde 31). ///

Linksboven: Mina Kruseman
Linksmidden: Portret
Linksonder: Visitekaartje
Foto rechts: Portret (1880)
Bron: Atria, kennisinstituut voor
emancipatie en vrouwengeschiedenis

Een vat vol tegenstrijdigheden

Het is beslist geen eenvoudige opgave om Wilhelmina Bladergroen in enkele trefwoorden te omschrijven na het lezen van haar – uitstekende – biografie door Mineke Van Essen. Deze markante dame was een bezige bij, of beter gezegd, een duizendpoot, een begeesterende persoon ook. Maar tegelijk was ze een ‘onmogelijk mens’, een vat vol tegenstrijdigheden, met onder meer haar praktijkoriëntatie versus wetenschappelijke aspiraties, psychologie versus pedagogie, Amsterdam versus Groningen, klinische ervaring versus empirische analyse. Kortom, een controversieel, veelbetekenend en dus meer dan interessant personage om een biografie van te schrijven. Emeritus hoogleraar genderstudies Mineke Van Essen deed dat met veel verve. Ze ging, de beeldvorming voorbij, naar de figuur van Wilhelmina Bladergroen zelf op zoek.

/ Karel Van Nieuwenhuysse /

Bladergroen werd geboren in Amsterdam in 1908, in een middenstandsgesin. Haar kinder- en jeugdjaren werden gekenmerkt door eenzaamheid, met een – daar heeft het toch de schijn van – dominante en weinig liefdevolle moeder. In haar jeugd genoot ‘Mien’ vooral sterk van beweging, en van gymnastiek in het bijzonder. Op het gymnasium gebeurde het zelfs geregeld dat het meisje zelf gymnastieklessen mocht geven aan de lagere klassen, omdat de vaste gymnastiekdocente vaak uitviel door ziekte. Het mag dan misschien ook niet verwonderen dat Bladergroen na haar gymnasiumindexamen in 1928 er in eerste instantie van droomde gymnastieklerares te worden, een weinig evidente keuze in die tijd. Tegen de wil van haar ouders in, typerend voor haar karakter en temperament, vatte ze een particuliere opleiding voor de middelbare akte lichamelijke opvoeding aan. In 1930 slaagde ze voor het staatsexamen en engageerde ze zich in het onderwijs en het jeugdwerk. Vanaf 1932 combineerde ze deze gymlessen en jeugdkampen met een studie wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. De motivatie voor deze beslissing blijft onbekend. Niettemin was het op dat moment al duidelijk dat Mien Bladergroen een bezige bij was; het verschijnsel werkstudent was toen uitzonderlijk. Al na tweeënhalp jaar behaalde ze het kandidaatsexamen. Waar veel meisjes daar hun studies stopten in het vooruitzicht van een huwelijk ging Mien, die haar leven lang vrijgezel zou

blijven, door. Dankzij een beurs van de net opgerichte Stichting Opleidingsfonds voor Vrouwen vatte ze een doctoraalstudie in de psychologie aan, bij de oorspronkelijk uit Hongarije afkomstige buitengewoon hoogleraar Geza Révész. Deze studie combineerde ze met een eigen praktijk. Ze ging zich ‘psychologisch-pedagogisch adviseur’ noemen en onderzocht kinderen met leerproblemen. Verklaringen ervoor zocht ze, in weerwil van gangbare praktijken, niet in de rol van de school en de leraren, maar legde ze bij de individuele leerling en de manier waarop de ouders op hun kind reageerden.

In mei 1940, Nederland was inmiddels bezet door nazi-Duitsland, legde Mien het doctoraalexamen af. Ze leverde daarvoor een haastig in elkaar geflanst praktijkverslag in, waarin ze vooral verslag deed van de behandeling van haar allereerste patiënte, ‘het meisje in de bamboekokers’. Na een half levensjaar kreeg dat meisje af te rekenen met heel wat ziektes, als gevolg waarvan haar armpjes en beentjes omhuld werden met bamboekokers om spasmen tegen te gaan. Pas na verscheidene operaties leerde het kind op haar zestiende lopen, al zij het gebrekkig. Ook op school hinkte het achterop. Rekenen ging niet, maar lezen en schrijven op een of andere manier wel, en vreemde talen ook. Naast leerproblemen vertoonde het kind ook gedragsproblemen, waar ze in Wenen tevergeefs voor behandeld werd. In 1938 kwam de inmiddels achtentwintigjari-

ge vrouw terecht bij Révész, die haar aan de zorg van Bladergroen toevertrouwde. Zij begon er een bewegingstherapie mee die wonderwel vruchten afwierp. Zowel haar gedrag als haar leerprestaties verbeterden. Uiteindelijk slaagde de vrouw erin om haar middelbare en universitaire studies te voltooien en werd ze bibliothecaresse in overheidsdienst. Deze gevalstudie zou Bladergroen doorheen haar latere professionele activiteiten nog vaak aanhalen, telkens in gewijzigde, aangedikte versie. Van hieruit legde ze haar centrale overtuiging uit dat kinderen leer- en gedragsmoeilijkheden konden ontwikkelen door een ruimtelijke of motorische ontwikkelingsstoornis. Door die ontwikkeling alsnog door te maken via bewegingstherapie, zo geloofde ze, konden dergelijke moeilijkheden alsnog verminderen of zelfs verdwijnen.

Maar haar faam op dat gebied zou pas later komen. In 1940 was Nederland bezet, en moest Mien Bladergroen zien te overleven. Dat deed ze via haar psychologische praktijk, gecombineerd met lessen algemene en kinderpädagogiek en -psychologie aan aanstaande professionals in het jeugd- en maatschappelijk werk en lessen lichamelijke opvoeding. In de loop van de oorlog groeide Miens praktijk heel sterk. Steeds meer ouders van kinderen met leer- en gedragsproblemen vonden hun weg naar haar. Wilhelmina’s praktijk werd een waar instituut met verschillende medewerkers, dat model stond voor het Nederlandse lom-

onderwijs. Ze liet er zichzelf Iwah noemen: 'In Werken Altijd Helpend'. Via haar instituut raakte Iwah in bezettingstijd diep in de problemen. Omdat ze onderdak bood aan mensen die deportatie trachtten te ontlopen, waaronder Joden, werd ze door de Duitse SD gedurende een aantal maanden gedeporteerd naar kamp Vught.

Nog tijdens en ook na de oorlog richtte Iwah in haar Instituut Amsterdam drie afdelingen in: een psychodiagnosticum, school en internaat voor langduriger observaties. Ze had hier haar handen mee vol, financiële zorgen inclusief. Haar naam en faam in het Nederlandse wereldje van de kinderopvoeding en –psychologie, prille velden die toen nog niet strikt gescheiden waren, werd er echter door versterkt, in die mate zelfs dat haar in 1948 een aanbod werd gedaan door de universiteit van Groningen om een lectoraat in de kinderspsychologie te bekleden. In haar openbare les in deze functie, in 1949, kwamen haar standpunten heel duidelijk naar voren. Ze presenteerde zichzelf als een adept van een biopsychologische, en dus niet van een psychoanalytische, benadering. Voorts plaatste ze vraagtekens bij de gangbare intelligentiemetingen en pleitte ze voor het belang van de praktijk, i.c. het kijken naar het kind, in plaats van uit te gaan van 'a-prioristische' of theoretische veronderstellingen. In Bladergroens lectoraat kwamen de rode draden in haar professionele bestaan duidelijk naar voren: praktijkgerichtheid en fascinatie voor de rol van beweging en voor de betekenis van spel en vrije expressie. Haar praktijkgerichtheid, en opnieuw haar tomeloze werkkraacht witten zich in het feit dat ze actief bleef in haar Amsterdamse praktijk, in weerwil van wat haar gevraagd was door het Groningse universiteitsbestuur, en in Groningen zelfs een soortgelijk instituut opzette, wat haar nieuwe financiële moeilijkheden zou opleveren, en het ook zelf bestuurd. Het mag niet verwonderen dat haar wetenschappelijke prestaties hieronder leden. Namen haar klinische ervaring en naamsbekendheid wel toe, gedeelten wetenschappelijke publicaties verschenen slechts met mondjesmaat, en een proefschrift al helemaal niet. Dat plan werd doorkruist, zoals altijd, door duizend-en-een andere bezigheden, zoals bijvoorbeeld haar interesse in het in haar ogen bedreigde kinderspel. Ze werd in 1959 stichtend en actief lid van de *International Council of Children's Play*, en werd propagandiste van het kinderspel. Ze breidde haar actieradius aldus uit van kinderen met leer- en gedragsproblemen tot alle kinderen die te weinig konden spelen en bewegen.

Van een empirische toetsing van haar hypothesen kwam dus steeds maar niets in huis, waardoor ze in het academisch milieu een buitenstaander bleef. Het belette haar evenwel niet in 1966 tot hoogleraar benoemd te worden in de 'opvoedkunde van het afwijkend kind'. Zonder slag of stoot verliep dit echter niet. Doorheen haar carrière had Bladergroen immers veel tegenstanders en vijanden gemaakt, zowel persoonlijk als professioneel.

Velen waren het niet eens met haar visie op de orthopedagogiek, die gericht was op de ontwikkelingspsychologische stadia van het kind en een mix vormde van kinderspsychologie en pedagogiek. Ze bepleitten eerder een fenomenologische methode, die draaide om de omgang en pedagogische relatie tussen kind en volwassene. Bovendien sloeg het wetenschapsveld waarin ze actief was steeds meer de weg in van kwantitatief, empirisch-analytisch onderzoek, terwijl zij zich koppig bleef beroepen op haar klinische ervaring. Doorheen haar hoogleraarschap zouden de conflicten zich in dat verband steeds meer opstapelen. Ook in haar instituten in Amsterdam en Groningen ontstonden steeds meer conflicten. Medewerkers pikten haar autoritaire bestuursstijl niet langer, evenmin als haar in hun ogen eenzijdige en voorbijgestreefde benaderingswijze van kinderen met leermoeilijkheden. Deze resem conflicten eindigde ermee dat Wilhelmina Bladergroen op alle terreinen uitgerangeerd raakte. Zowel in haar instituten als aan de universiteit van Groningen werd ze elegant maar niettemin dwingend naar de uitgang begeleid. Eind 1978 ging ze op zeventigjarige leeftijd op emeritaat. In 1982 moesten haar instituten de deuren sluiten wegens hun zware financiële moeilijkheden. Een jaar later, op kerstdag 1983, stierf ze. Haar plan om alsnog een empirisch onderbouwd onderzoek van haar diepe overtuiging over de band tussen motoriek en cognitie na te laten, slaagde niet.

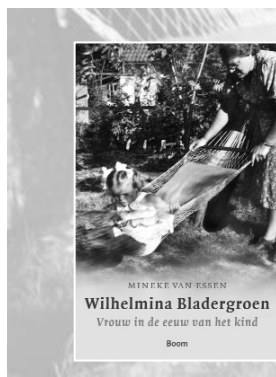
Het verhaal van 'het meisje in de bamboekokers', dat een centraal element vormde in het professionele leven van Bladergroen, werd met andere woorden niet gestaafd via onderzoek. Dat mag niet verwonderen, aangezien het verhaal voor een goed deel verzonnen bleek, onthult Van Essen. Het meisje bestond wel, en Bladergroen had haar behandeld, maar noch haar diagnose, noch de resultaten van haar therapie strookten met de werkelijkheid. Van bamboekokers was nooit sprake geweest; het meisje kon lang voor haar zestiende al lopen. Ook de gedragsproblemen waren een verzinsel en de enorme sprongen in leerresultaten hadden nooit plaatsgevonden.

Deze 'ontmaskering' komt aan het einde van de biografie, waar Van Essen een balans opmaakt van de persoon Wilhelmina Bladergroen. Men zou zich kunnen afvragen of die onthulling niet rijkelijk laat komt. Toch valt er

voor deze keuze wel wat te zeggen. De verdiensten en betekenis van Bladergroen, haar zorg voor het kind, gaan natuurlijk verder dan deze ene gevalstudie, waar ze echter wel onophoudelijk haar professionele en wetenschappelijke oriëntatie op schraagde. Van bij het begin onthullen dat 'het meisje in de bamboekokers' een zelfgecreëerde mythe was, riskeert dat de lezer het kind met het badwater zou weggooien, en samen met die ene gevalstudie ook de ganse overtuiging van Bladergroen zou verwerpen. Recent onderzoek lijkt er nochtans op te wijzen dat er wel degelijk wat te zeggen valt voor motoriek en beweging als voorwaarde om te leren.

Mineke Van Essen slaagt er heel goed in een gebalanceerd en genuanceerd portret van Bladergroen neer te zetten. Daarbij vervalt ze niet in typische biografische valkuilen van verheerlijking of sensatiezucht. Het privéleven van Bladergroen, voor zover deze duizendpoot daar überhaupt tijd voor had, en bijvoorbeeld haar vermeende lesbische relatie, wordt door de biografie uiterst respectvol en zelfs terughoudend behandeld. Ze plaatst Bladergroen vooral uitstekend in de brede context van de twintigste eeuw, aangekondigd als de eeuw van het kind, dat Bladergroen zo dierbaar was. Deze biografie bevindt zich aldus op het kruispunt van heel wat disciplines. Ze put uit de historische pedagogiek, wetenschapsgeschiedenis, vrouwen- en genderstudie, onderwijs- en universitaire geschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis. Dit rijke beeld van een vrouw en een tijdperk kwam tot stand op basis van heel verscheiden bronnen, waar een indrukwekkende zoektocht aan vooraf ging, getuige het relaas in de inleiding.

Tot slot nog dit: het lezen van historische werken werkt vaak relativerend voor de eigen tijd, wat met deze biografie niet anders is. De bovenmatige academische werkdruk blijkt bijvoorbeeld niet zo'n recent verschijnsel als soms wordt aangenomen. De cultuurpessimistische visie op de veel te passieve ontspanningsgebruiken van kinderen of de klaagzang over de kwalitatieve neergang van het onderwijs evenmin; die bestonden ook al in de jaren 1950. En wat we vandaag hangjongeren noemen, waren in de jaren 1960 nog 'nozems', maar ook zij hingen wel degelijk al rond. Nog een constante blijkt, gelukkig maar, de aandacht besteed aan de zorg voor het kind. ///

Karel Van Nieuwenhuyse (1975) behaalde een doctoraat in de geschiedenis en is verbonden aan de specifieke lerarenopleiding geschiedenis van de KU Leuven. Zijn onderzoek richt zich onder meer op de Belgische naoorlogse persgeschiedenis en op het gebruik van taal en audiovisuele media in het geschiedenisonderwijs.

Contact: karel.vannieuwenhuyse@arts.kuleuven.be

Mineke Van Essen, *Wilhelmina Bladergroen. Vrouw in de eeuw van het kind*, Boom, 2012, 400 blz., € 19,90

Van Antigone tot beautyblog

Is feminisme vandaag nog relevant? Kati Röttger stelt de vraag in de inleiding van het door haar samengestelde tweeëndertigste Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis: *Gender & Performance*. Een uitgesproken antwoord bieden de bijdragen die volgen niet, wel een staalkaart van hedendaagse genderpraktijken, op de Bühne en ernaast.

/ Heleen Mercelis /

De verscheidenheid van de hoofdstukken komt voort uit de brede definitie van performance die Röttger en de overige auteurs hanteren. Wie een boek over gender en de artistieke *scene* verwacht, komt immers deels bedrogen uit. Performance staat hier evengoed voor vormen van postdramatisch theater als voor alledaagse symbolische handelingen, in navolging van Schechner, of de performatieve functie van Austins *speech acts*. Ook gender wordt, in het spoor van Butlers *Gender Trouble*, als performatief beschouwd; als een sociale identiteitscategorie die slechts bestaat door het herhaaldelijk *performen* ervan. Het maakt dat een tekst over Mexicaanse verzetsbewegingen zich bevindt tussen een analyse van de verschillende betekenisvelden van de term 'performance' in een roman van Elfriede Jelinek en een bijdrage over queering in het werk van de artistieke tweeling deufert&plischke.

Is het brede spectrum van de publicatie problematisch? Niet noodzakelijk. Het zou zelfs een statement kunnen zijn: ook inhoudelijk wijst *Gender & Performance* op het belang van het overstijgen van een traditioneel hokjesdenken. Het meest expliciet komt dat terug in de bijdragen van Sruti Bala, Katharina Pewny & Charlotte Gruber, en Maren Butte.

In het openingshoofdstuk wendt Bala Jelineks roman *Envy* aan om in te gaan op twee schijnbaar onverenigbare betekenissen van het begrip 'performance'. Een cultuurfilosofische benadering typeert performance als een proces, als een artistieke totstandkoming of de constructie van een identiteit door taal. In het dagelijkse gebruik verwijst de term veeleer naar een doel, namelijk naar successen of mislukkingen in de economische, technische en seksuele wereld. Beide invullingen dragen een specifiek genderbeeld met zich mee: gender als voortdurende constructie versus het al dan niet bereiken van de sociaal genormeerde idealen van mannelijkheid of vrouwelijkheid. Op overtuigende maar soms te abstracte wijze illustreert Bala hoe in Jelineks *Envy* deze twee contrasterende (vrouw)beelden onlosmakelijk samenhangen, en wat dat betekent voor de feministische theorievorming.

De bijdragen van Pewny & Gruber, en Butte benadrukken eveneens het belang van het overstijgen van strikte tweedelingen. Als casus hanteren Pewny & Gruber de performancepraktijk van het Duitse duo deufert&plischke,

Butte die van de Amerikaanse Ann Liv Young. Deze kunstenares kruipt in haar performances in de huid van Sherry, haar alter ego met lange blonde pruik en scherpe tong. Maar ook Sherry speelt op haar beurt (sub)rollen, zoals die van Assepoester. In combinatie met het zeer expliciet inzetten van het materiële lichaam levert dat volgens Butte een positie op die verwijst naar het voor en na van heldere binaire structuren – te vergelijken met Turners fase.

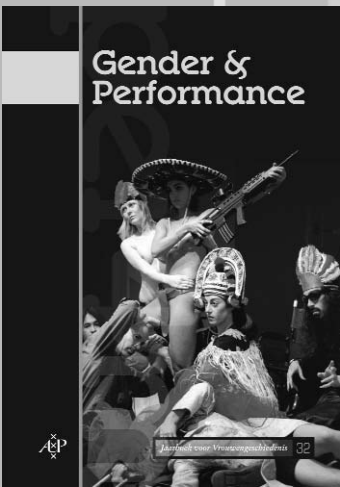
Pewny & Gruber beschrijven een transgressie van de traditionele man-vrouwstructuur, zowel in (recente) interpretaties van de figuur van Antigone in de gelijknamige tragedie van Sophocles als in een workshop van de artistieke tweeling deufert&plischke, opgebouwd rond het klassieke verhaal. De auteurs analyseren Antigones ongehoorzaamheid als een teken van de liefde voor haar gestorven broer én haar levende zus, en beargumenteren inzichtelijk dat ook de artistieke identiteit van het performeduo niet langer op te delen is in twee aparte genders.

Van een heel andere orde zijn de bijdragen van Caroline Rodrigues, Amber Muller en Teilhard Paradela. Zij hanteren een brede definitie van performance. Rodrigues gaat in op de rol van vrouwen in *grassroots* politiek activisme in de Mexicaanse deelstaat Chiapas. Ze bespreekt enerzijds de hoge mate van gendergelijkheid in de verzetsbeweging van de Zapa-

tistas, in tegenstelling tot de gangbare positie van de vrouw in een sterk machistische samenleving. Anderzijds heeft ze het over de bewustmakende praktijk van het theatergezelschap FOMMA, dat vrouwen de kans geeft ervaringen van discriminatie en misbruik te verwerken op de scène. Muller zoomt in op de zogenaamde 'SlutWalks', mondiale protestmarsen als aanklacht tegen seksisme tegenover vrouwen. Ze weegt af in hoeverre de keuze voor de term 'slut' het doel van de marsen dient of net overschaduwde, en of er een verschil is tussen de westerse en niet-westerse versies van de optocht. Paradela illustreert het belang van de notie 'schoonheid' voor de Filippijnse *baklas* (gefeminiseerde homoseksuele mannen) en voor presidentsvrouw Imelda Marcos. De invulling die beiden aan schoonheid geven is sterk gelijkend, maar de band tussen de first lady en de *baklas* is niet onduidelzinnig – vooral Marcos lijkt er haar voordeel uit te halen.

In vergelijking met de eerder besproken hoofdstukken, die via praktijkvoorbeelden trachten bij te dragen aan de performancetheorievorming, zijn deze teksten veeleer beschrijvend van aard, maar ze brengen wel praktijken naar voren waar we doorgaans weinig inzicht in hebben.

Ook de laatste drie rubrieken van de publicatie sluiten aan bij deze beschrijvende aanpak. Mieke Kolk weet in een terugblik op haar carrière als theaterwetenschapper, dramaturge en feministe een aantal grote veranderingen in het Nederlandse theater(studies)veld mooi in beeld te brengen. Daniëlle Bruggeman bespreekt de performatieve kracht van mode en Anne de Loos sluit de compilatie af met een blik op onverwachte solidariteit tussen jonge vrouwen op twee Nederlandse beautyblogs. Kortom, vele geslaagde bijdragen, weinig gedeelde slagkracht. ///

Gender & Performance

Kati Röttger (red.), *Gender & Performance. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Amsterdam University Press, 2012, 192 blz., € 22,50

Heleen Mercelis (1987) studeerde Literatuur van de Moderniteit en Theaterwetenschap aan de Universiteit Antwerpen. Sinds oktober 2011 is ze verbonden aan het Antwerps Centrum voor Pragmatiek binnen het departement Taalkunde van dezelfde instelling, waar ze een doctoraat voorbereidt over het informeel taalgebruik van stedelijke jongeren en hun identiteitspraktijken in multi-etnische vriendengroepen.

Contact: Heleen.Mercelis@ua.ac.be

Service

Service / Nieuw bestuur

De nieuwe secretaris van de VVG

Ellen Boonstra-de Jong (1954) stelt zich voor: "Omdat ik zeer geïnteresseerd ben in vrouwen geschiedenis en grote fan van *Historica*, wil ik als secretaris graag mijn steentje bijdragen aan de groei en bloei van de VVG.

Lang werkte ik in het ziekenhuis als verpleegkundige, studeerde in die periode pedagogiek en werk nu als zelfstandig trainer/coach."

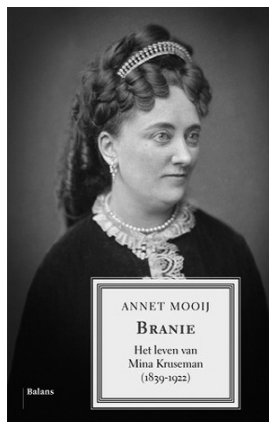
De nieuwe penningmeester van de VVG

Els Flour (1970) is archivaris bij het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (Brussel), waar ze met haar collega's instaat voor de collectievorming en -ontsluiting en de publiekswerking. Ze is daarnaast ook actief in het Vrouwen Overleg Komitee, een feministisch collectief dat werd opgericht in 1972, en in Sophia, het Belgische netwerk genderstudies.

Service / Nieuw boek

Annet Mooij, *Branie: Het leven van Mina Kruseman (1839-1922)*

Als actieve strijdster voor vrouwenrechten was Mina Kruseman in de jaren zeventig van de negentiende eeuw een meer dan opvallende verschijning. Ze werd verguisd, bewonderd en door iedereen besproken. Door haar prikkelende voorkomen, haar indrukwekkende voordracht en haar feministische boodschap trok ze sterk de aandacht. Ze

versmaadde het traditionele vrouwenleven en maakte zich als een van de eersten sterk voor de onafhankelijkheid en economische zelfstandigheid van vrouwen.

Balans, 2013, 296 blz., € 27,50

Service / Van de voorzitter

Aankondiging:

Conferentie 'De Vrouw 1813-1913-2013' 8 november a.s.

De VVG is mede-organisator van de grote KNHG-conferentie 'De Vrouw 1813-1913-2013'. Deze vindt plaats op 8 november a.s. in Den Haag.

Inspiratiebron voor de conferentie vormt de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Deze belichtte de positie van vrouwen in honderd jaar Koninkrijk der Nederlanden. De onderwerpen die nu aan de orde komen, volgen in grote lijnen de indeling van de tentoonstelling van 1913. Op een eigentijdse wijze wordt invulling gegeven aan een veertiental thema's, zoals onder meer de koningin, kiesrecht, statistiek, koloniën, godsdienst, 'kleine winkelgalerij', kleding, 'museum voor ouders en opvoeder', huisindustrie en coöperatieve keuken.

De congrescommissie bestaat uit Mieke Aerts, Lex Heerma van Voss, Leonie de Goei, Elise van Nedeveen Meerkerk en Margit van der Steen.

Margit van der Steen

Service / Tentoonstelling

Anna Leporskaya, Drie vrouwen, 1932-1934
Olieverf op doek, 79 x 55 cm, © Tretjakovmuseum, Moskou

Vrouwen van de Revolutie : Rusland 1907-1934

De avant-garde was vrouwelijk! In ieder geval in Rusland voor en na de Revolutie van 1917. Een groot aantal Russische kunstenaars was er van overtuigd dat zij met hun werk een bijdrage konden leveren aan een klassenloze en rechtvaardige maatschappij. In vergelijking met andere avant-garde bewegingen is het grote aantal vrouwen in deze groep kunstenaars opvallend te noemen. Zij stonden op gelijke voet met hun mannelijke collega's en werkten zelfbewust met hen samen. Zonder de krachtige visie van bijvoorbeeld Alexandra Exter, Natalja Gontsjarova en anderen, hadden de avant-garde bewegingen rond Michail Larionov, Kazimir Malewitsch of Vladimir Tatlin nooit zo'n uitzonderlijk effect gehad.

De tentoonstelling belicht de centrale rol van deze kunstenaressen in Rusland aan het begin van de 20e eeuw.

23 maart 2013 t/m 18 augustus 2013 in het Groninger Museum

Vrouwen met stijl. Vier penseelprinsessen in Hingene.

Deze tentoonstelling presenteert het werk van vier adellijke amateurschilderessen. Met een uitzonderlijke fijngevoeligheid legden deze vrouwen hun leefwereld vast. De centrale figuur is Antonine de Mun, hertogin d'Ursel. Verder komen ook haar grootmoeder Emilie, haar moeder Pauline en haar dochter Henriëtte aan bod. Samen omvatten ze de periode van Napoleon tot na de Eerste Wereldoorlog. Tientallen aquarellen, tekeningen en olieverfschilderijen van hun hand bleven bewaard in adellijke privéverzamelingen. Nu worden ze voor het eerst samen gebracht.

Kasteel d'Ursel, Hingene, Bornem, België

22 september - 24 november 2013, op zondag van 13 tot 17 voor individuele bezoekers
www.kasteeldursel.be

